

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

**Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde Zarf-Fiil
Eki İle Oluşan Zarf Cümleciklerinin Mukayesesi**

Yüksek Lisans Tezi
Sayalı Hasanzade

Temmuz 2025

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

**Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde Zarf-Fiil
Eki İle Oluşan Zarf Cümleciklerinin Mukayesesi**

Yüksek Lisans Tezi

Sayalı Hasanzade

Danışman

Prof. Dr. Ahmet Şefik ŞENLİK

Temmuz 2025

TEZ JÜRİSİ ONAYI

Sayalı Hasanzade tarafından hazırlanan "Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde Zarf-fiil Eki ile Oluşan Zarf Cümleciklerinin Mukayesesi" başlıklı bu Yüksek Lisans Tezi, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda hazırlanmış ve jürimiz tarafından kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

Tez Danışmanı:

Prof. Dr. Ahmet Şefik Şenlik

İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Üyeler:

Dr. Öğr. Üye. Abidin Karasu

İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Prof. Dr. Adnan Rüştü Karabeyoğlu

Kocaeli Üniversitesi

Tez Savunma Tarihi: 31/07/2025

BEYANLAR

Yazım ve Kaynak Gösterme Kılavuzu Beyanı

Danışmanlığında yazılan bu tezin APA yazım ve kaynak gösterme kılavuzunda belirtilen kurallara uygun olarak yapılandırıldığı ve bu kılavuzun metin içi kaynak gösterme standartlarının bu tezde tutarlı olarak uygulandığı tarafımdan incelenerek teyit edilmiştir.

İmza

Prof. Dr. Ahmet Şefik Şenlik

Etik İkelere Sadakat Beyanı

Hazırladığım bu tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığımı ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi beyan ederim.

İmza

Sayalı Hasanzade

ÖZET

TÜRKİYE TÜRKÇESİ VE AZERBAYCAN TÜRKÇESİNDE ZARF-FİİL EKİ İLE OLUŞAN ZARF CÜMLECİKLERİNİN MUKAYESESİ

Hasanzade Sayalı

Yüksek Lisans Tezi, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Ahmet Şefik Şenlik

Temmuz, 2025

Oğuz Grubu Türk dillerinin önemli bir kolunu oluşturan Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesi, tarihsel ve kültürel etkileşimler sonucunda farklı özellikler kazanmış ve gelişmiştir. Aynı dil grubuna ait olmalarına rağmen bazı dil yapıları açısından ayrılırlar. Bu durum her iki Türkçenin zenginliğini ve çeşitliliğini yansıtır. Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi arasında fonetik, morfolojik, leksikal farklılıkların yanı sıra söz dizimi farkları da bulunmaktadır. Her iki Türkçede Zarf cümlecikleri, cümlede eylemin ne zaman, nasıl, neden ve nerede gerçekleştiğini belirten önemli unsurlardır. Lakin bu cümleciklerin işlev ve kullanımında benzerlikler kadar farklılıklar da bulunmaktadır. Bu çalışma, her iki Türkçede zarf-fiil eki ile oluşan zarf cümleciklerini incelemiş, yapısal benzerlikleri ve farklılıkları ortaya koymayı hedeflemiştir. İncelemede, anlam bağları, cümle bağlama biçimleri, birleşik cümlelerin kuruluşu, zarf cümleciklerinin dilbilgisel özellikleri ve kullanım alanları ele alınmıştır. Böylece zarf-fiil eklerinin dilin genel yapısındaki bağ rolü açıklanmıştır. Araştırmada, zarf cümleciklerinde zarf-fiil eklerinin nasıl bağ rolü oynadığı İlyas Efendiyev ve Aziz Nesin'in hikâyelerinden alınan örneklerle açıklanmış ve bu yapıların kullanımındaki benzerlik ve farklılıklar gösterilmiştir. Sonuç olarak çalışma, Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesinde zarf cümleciklerinin dilbilimsel açıdan karşılaştırmasını yaparak iki lehçe arasındaki ilişkileri anlamada önemli katkılar sunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Cümle Yapıları, Birleşik Cümle, Anlam Bağları, Zarf-fiil ekleri, Zarf Cümlecikleri

ABSTRACT

COMPARISON OF ADVERBIAL CLAUSES FORMED WITH GERUND SUFFIXES IN TURKISH OF TURKEY AND AZERBAIJANI TURKISH

Hasanzade Sayalı

Masters Thesis, Department of Turkish Language and Literature

Consultant: Prof. Dr. Ahmet Şefik Şenlik

July, 2025

Turkish of Turkey and Azerbaijani Turkish, both belonging to the Oghuz branch of the Turkic language family, have developed and diversified through historical and cultural interactions, acquiring distinctive features. Although they belong to the same language group, they differ in certain linguistic structures, which reflects the richness and diversity of both languages. In addition to phonetic, morphological, and lexical differences, syntactic variations are also observed between Turkish of Turkey and Azerbaijani Turkish. In both varieties, adverbial clauses are crucial in indicating when, how, why, and where an action occurs. However, their functions and uses display both similarities and differences. This study examines adverbial clauses formed by gerund suffixes in both languages, aiming to reveal structural similarities and distinctions. The analysis considers semantic connections, sentence-linking patterns, the formation of complex sentences, as well as the grammatical features and functional uses of adverbial clauses. Thus, the connective role of gerund suffixes in the overall structure of the language is clarified. The study further demonstrates, through examples from the short stories of İlyas Efendiyev and Aziz Nesin, how gerund suffixes function as connectors and highlights both similarities and differences in their use. In conclusion, this research provides a comparative analysis of adverbial clauses in Turkish of Turkey and Azerbaijani Turkish, offering valuable insights into the linguistic relationship between the two varieties.

Keywords: Sentence Structures, Compound Sentences, Meaning Connections, Gerund Suffixes, Adverbial Clauses

ÖN SÖZ

Bu tez çalışmasının hazırlanmasında değerli bilgi ve tecrübeleriyle yol gösteren, desteğiyle beni her aşamada yönlendiren danışmanım Sayın Prof. Dr. Ahmet Şefik ŞENLİK'e en içten teşekkürlerimi sunarım. Akademik gelişimime sağladığı katkıların yanı sıra, konuyu farklı perspektiflerden değerlendirmemi sağlayan yeni bakış açıları kazandırdığı için kendisine minnettarım.

Bu süreçte bana destek olan aileme teşekkür ederim.

Sayalı Hasanzade

İstanbul, Temmuz 2025

İÇİNDEKİLER

ÖZET	v
ABSTRACT	vi
ÖN SÖZ	vii
1. GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın genel tanıtımı.....	1
1.2. Tezin amacı ve önemi.....	2
2. CÜMLELERİN YAPILARINA GÖRE TÜRLERİ	4
2.1. Cümle yapıları	4
2.1.1. Türkiye Türkçesinde Cümlenin Yapılarına Göre Türleri.....	9
2.1.2. Azerbaycan Türkçesinde Cümlenin Yapılarına Göre Türleri	11
2.2. Birleşik Cümlelerde Bağlama Türleri	12
2.2.1. Yan Yana Sıralama (Coordination) İlişkisi ile Oluşturulan Birleşik Cümleler.	13
2.2.2. Alt Alta Sıralama (Subordination) İlişkisi ile Oluşturulan Birleşik Cümleler	14
3. CÜMLELERDE ANLAM BAĞLARININ SENTAKTİK ŞEKİLLERİ	20
3.1. Yan Yana/ Sıralama (Juxtaposition).....	22
3.2. Bağlı Olma (Kopplung).....	25
3.3. Bağımlı Olma (Einverleibung)	26
3.4. Melez Yapılar (hybrid constructions).....	26
4. ZARF-FİİLLER VE CÜMLE İÇİNDEKİ İŞLEVLERİ	28
4.1. Zarf-Fiiller	28
4.1.1. Türkiye Türkçesinde Zarf-Fiiller.....	28
4.1.2. Azerbaycan Türkçesinde Zarf-Fiiller	30
4.2. Zarf-Fiillerin Cümle İçerisindeki İşlevi.....	32
4.2.1. Zarf-Fiillerin Cümle İçerisindeki Zarf Görevi	32
4.2.2. Zarf-Fiillerin Cümle İçerisinde Bağlama Görevini Üstlenmesi	33
5. ZARF-FİİL EKLERİ	37

5.1. Zarf-Fiil Eklerinin Bölgesi	37
5.1.1. Saf Zarf-Fiil Ekleri	38
5.1.1.1 -Up.....	38
5.1.1.2.-ArAk.....	41
5.1.1.3.-IcAk.....	44
5.1.1.4.-(y)IncA	45
5.1.1.5. -ken.....	48
5.1.1.6. -A.....	50
5.1.1.7. -(y)AlI.....	52
5.1.2. DURUM EKLERİ İLE OLUŞAN ZARF-FİİL EKLERİ	53
5.1.2.1. -DıktA.....	53
5.1.2.2. -DıkçA.....	56
5.1.2.3. -AndAn.....	59
5.1.2.4. -AndA.....	61
5.1.2.5. -AnA.....	62
5.1.2.6. -mAdAn.....	62
5.1.2.7. -CAsInA	65
5.1.3. DİĞER FORMALAR.....	65
5.2. Zarf-Fiil Eklerinin Birleşik Fiil Oluşturmasındaki Rolü	68
6. ZARF CÜMLECİKLERİ.....	71
6.1. Cümlecik/ Yan Cümlenin Tanımı	71
6.2. Zarf Cümleciklerinin Dilbilgisel Özellikleri ve Tanımı	73
6.3. Zarf Cümleciklerinin Anlamsal Özellikleri.....	76
6.4. Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde Zarf Cümleciklerinin Karşılaştırılması.....	84
7. SONUÇ	90
Kaynakça	92

1. GİRİŞ

Son yıllarda Türk lehçelerine yönelik karşılaştırmalı çalışmaların sayısı artmaktadır. Özellikle söz dizimi alanındaki çalışmaların artışı dikkat çekmektedir. Bu çalışmalar, Türk lehçelerinde zamanla meydana gelen farklılıkların tespit edilmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Oğuz grubu Türk dilleri ailesine dâhil olan Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi üzerine zarf-fiillerle ilgili birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalarda, zarf-fiillerin işleyişi ve anlam farklılıkları ele alınmıştır. Ancak Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesinde zarf cümleciklerinin karşılaştırmalı olarak ele alındığı bir çalışmaya rastlanmamaktadır.

Bu çalışmada her iki dildeki cümle yapıları ve cümlerin yapılarına göre türleri; zarf-fiiller ve zarf-fiillerin oluşumunda kullanılan zarf-fiil ekleri; zarf-fiil ekiyle oluşan zarf cümlecikleri ele alınmıştır.

Bilindiği üzere, zarf cümlecikleri alt sıralayıcılar (subordinators), bitimsizleştiriciler (infinitizers) ve kopya bağlayıcılar aracılığıyla oluşur. Bu tezde, bitimsizleştiricilerden oluşan zarf-fiillerle oluşan zarf cümlecikleri incelenmiştir. Burada yalnızca zarf-fiil ekleriyle oluşturulan zarf cümlecikleri ele alınmış; isim ve edatlarla kurulan yapılar yer verilmemiştir. Çalışmanın amacı, Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde zarf-fiil ekleriyle oluşturulan zarf cümleciklerini anlamsal ve dilbilgisel bakımdan karşılaştırmaktır.

1.1. Araştırmanın genel tanıtımı

“Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde Zarf-fiil Eki ile Oluşan Zarf Cümleciklerinin Mukayesesi” başlıklı yüksek lisans tezi, her iki dildeki zarf-fiil ekleri ve bu eklerle oluşturulan zarf cümlecikleri üzerine kapsamlı bir inceleme sunmaktadır. Bu çalışma, Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinin dilbilgisel özelliklerinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Tez, yedi bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölüm olan Giriş’te, tezin hazırlanma gerekçesi açıklanmış, bölümlere dair genel bilgiler verilmiş ve tezin genel yapısı tanıtılmıştır.

İkinci bölümde, Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesindeki cümle yapıları ele alınmış, cümlelerin yapılarına göre türleri karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Bu bağlamda, birleşik cümlelerin oluşum türleri hakkında detaylı bilgi sunulmuş ve birleşik cümlelerin yan yana sıralama ve alt alta sıralama ilişkileriyle kurulduğu açıklanmıştır.

Üçüncü bölümde, cümlelerdeki anlam bağlarının sözdizimsel biçimleri ele alınmıştır. Semantik ve sentaktik bağların anlamları açıklanmış ve cümle bağlama türlerine genel olarak değinilmiştir.

Dördüncü bölümde, Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesindeki zarf-fiiller, zarf-fiil eklerinin cümle içindeki zarf ve bağ işlevleriyle birlikte detaylandırılmıştır.

Beşinci bölümde, zarf-fiillerin oluşumunda kullanılan zarf-fiil ekleri ile bu eklerin iki dildeki kullanımları ve farklılıkları karşılaştırmalı olarak incelenmiş, her iki dildeki zarf-fiil eklerinin kullanım biçimleri incelenmiştir.

Altıncı bölümde, zarf cümleciklerinin dilbilgisel tanımı yapılmış, anlamsal özellikleri ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. Ayrıca, Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde zarf cümleciklerine yaklaşım ve oluşum süreçlerindeki bazı farklılıklara da değinilmiştir.

Yedinci bölümde ise, elde edilen bulgular ışığında sonuçlar değerlendirilmiş ve çalışmanın genel çıkarımları sunulmuştur.

Bu tez, zarf-fiil ekiyle oluşan zarf cümleciklerini, Türk yazar Aziz Nesin ile Azerbaycan yazarı İlyas Efendiyev'in hikâyelerinden hareketle incelemiştir.

1.2. Tezin amacı ve önemi

“Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde Zarf-fiil Eki ile Oluşan Zarf Cümleciklerinin Mukayesesi” başlıklı tezin temel amacı, her iki dildeki zarf cümleciklerinin dilbilgisel yapılarını karşılaştırarak; bu yapılardaki kuruluş biçimlerini ve anlam özelliklerini ortaya koymaktır. Zarf cümleciklerinin cümle içerisindeki işlevi, kullanımı ve ifade ettikleri anlam özellikleri, Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesi arasında mevcut olan benzerlik ve farklılıklarla birlikte ele alınmıştır. Bu

Çalışma, Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesindeki cümle yapıları, zarf-fiil ekleri ve bu eklerle kurulan zarf cümleciklerini karşılaştırmalı olarak incelemeyi hedeflemektedir. Böylece, iki dil arasında mevcut olan dilbilgisel benzerlik ve farklılıkların daha net şekilde tespit edilmesi amaçlanmaktadır.

Tez, zarf cümlecikleri üzerine yapılmış mevcut çalışmaları gözden geçirerek literatürdeki boşlukları belirlemekte ve bu alandaki bilgi birikimine katkı sağlamayı hedeflemektedir. Azerbaycan Türkçesinde zarf cümleciklerine dair müstakil çalışmalar sınırlı iken, Türkiye Türkçesinde bu konu farklı terim ve yaklaşımlar altında bazı dilbilimsel çalışmalarda yer bulmuştur. Ancak her iki lehçede de bu mesele, dilbilgisi kitaplarında detaylı ve sistemli bir şekilde ele alınmamış, genellikle semantik yönü ön planda tutulmuştur.

Sonuç olarak, bu alışma, Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesi arasında zarf-fiil ekleriyle oluşturulan zarf cümleciklerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesini sağlayarak Türk lehçeleri arasında dilbilgisel bağların ve farklılıkların daha görünür hâle getirilmesine katkıda bulunmaktadır. Ayrıca, bu alışma Türkologlar, dilbilimciler, Türkçe ğretmenleri ve Türkçe ğrenenler için önemli bir kaynak olma niteliği taşımaktadır.

2. CÜMLELERİN YAPILARINA GÖRE TÜRLERİ

2.1. Cümle yapıları

Cümle yapıları, bir dilde cümlelerin nasıl kurulduğunu, düzenlendiğini tanımlar. Her dilin kendine özgü cümle yapısı vardır ve bu yapılar, dilbilgisi kurallarıyla belirlenir.

Cümle yapılarını incelemeyen önce, Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde “cümle” kavramının tanımına kısaca değinmek yararlı olacaktır. Türkiye Türkçesinde Muharrem Ergin, cümleyi bir fikri, düşünceyi, hareketi, duyguyu, olayı veya durumu tam olarak bir hüküm halinde ifade eden kelime grubu olarak tanımlar ve cümlenin hüküm bildirme işlevini onun en temel fonksiyonu olarak kabul eder (2009, s. 396). Karahan, cümleyi en küçük anlatım birimi olarak tanımlar ve cümlelerin dört farklı bağlama şekli bahseder (2010, s. 85).

Azerbaycan Türkçesinde ise Gazenfer Kazımov, cümleyi her dilin içsel kuralları çerçevesinde oluşan ve tamamlanmış bir fikri ifade eden sentaktik yapılar olarak tanımlar (2010, s. 77). Abdullayev, Seyidov ve Hesenov’a göre ise cümle yalnızca kelimelerden ibaret değildir; bu kelimeler belirli kurallara göre birleşerek hem anlam hem de gramatik açıdan bir bütün oluşturur. Bu bütünlük sayesinde cümlenin yapısı ve içeriği ortaya çıkar (2007, s. 76).

Her iki Türkçede de cümle tanımlarında ortak bir vurgu dikkati çeker: cümle, tamamlanmış bir anlam ifade eden bağımsız bir yapı olmalıdır. Dolayısıyla her iki dilde de cümlenin oluşabilmesi için çekimli bir fiil yeterlidir.

Cümle Yapılarının Sınıflandırılması

Türkiye Türkçesinde cümlelerin tasnifi konusunda ortak bir görüş birliği bulunmamaktadır. Bu çalışmada cümle yapılarının sınıflandırılmasında Muharrem Ergin’in bölümlendirmesi esas alınmıştır. Buna göre cümle; yüklem (fiil), özne, nesne, zarf ve yer tamlayıcısından oluşan beş temel öğeden meydana gelir.

Azerbaycan Türkçesinde ise cümle yapılarının sınıflandırılması konusunda Türkiye Türkçesinden farklı olarak daha net bir görüş birliği vardır. Azerbaycan Türkçesinde cümle öğeleri iki grupta değerlendirilir: temel (baş) öğeler ve yardımcı (ikinci dereceli)

ögeler. Temel ögeler; mübteda (özne) ve haber (yüklem) iken, yardımcı ögeler tayin (niteleyici), tamamlık (nesne) ve zarflık (zarf) olarak adlandırılır.

Fiil / Haber

Türkiye Türkçesinde fiil, cümlenin temel unsurudur. Diğer ögeler fiilin etrafında toplanır ve onu tamamlar. Fiile en yakın öge, vurgunun odaklandığı unsurdur. Cümlede kaç fiil varsa, o kadar yargı ve dolayısıyla o kadar cümle olduğu kabul edilir. (Ergin, 2009).

Azerbaycan Türkçesinde ise Türkiye Türkçesindeki “fiil” kavramı yerine daha çok “haber” terimi kullanılmakta olup, bu öge mübtedaya ait iş, oluş, hareket ya da yargıyı bildiren unsur olarak tanımlanır (Abdullayeva, 2013, s. 186). Haber, **isimle ifade edilen** ve **fiille ifade edilen** olmak üzere iki gruba ayrılır. Haberi isim, sıfat, zamir, sıfat-fiil, zarf vb. sözcük türleriyle ifade edilen yapılar **isimi haberli cümle**; haberi fiilin çeşitli çekim biçimleriyle verilen yapılar ise **fiili haberli cümle** olarak adlandırılır.

Özne / Mübteda

Özne, yüklem bildirdiği işi, oluşu ya da durumu gerçekleştiren ve yüklemle anlam ilişkisi kuran temel cümle ögesidir. Genellikle yüklemden önce gelir; ancak cümle içinde yer değişikliğine uğrayabilir. Bir kişi, nesne ya da soyut bir kavram özne görevinde bulunabilir. Türkiye Türkçesinde cümlede özne, yükleme sorulan “kim?”, “ne?”, “kimler?” ve “neler?” sorularıyla belirlenir.

Azerbaycan Türkçesinde özne için genellikle Arapça kökenli “mübteda” terimi kullanılır. “Mübteda”, sözlük anlamı itibariyle “başlangıç” demektir. Dilbilim kaynaklarında mübteda, diğer cümle ögelerine bağlı olmayan ve haberi kendine predikatif (yükleme dayalı) bir ilişkiyle bağlayan temel öge olarak tanımlanır (Abdullayev, Seyidov & Hesenov, 2007, s. 104). Azerbaycan Türkçesinde özne, cümle yapısında yüklemden daha önemli bir öge olarak değerlendirilir (Kazımov, 2007, s. 102).

Nesne / Tamamlık

Nesne, geçişli fiillerin etkisinde olan varlıkları gösterir. Türkiye Türkçesinde belirtili ve belirsiz olmak üzere ikiye ayrılır. Belirtili nesnelere -i hâl eki (akuzatif) alır; belirsiz nesnelere ise ek olmadan kullanılır (Ergin, 2009, s. 399).

Azerbaycan Türkçesinde ise bu öge “tamamlık” terimiyle ifade edilir ve yalnızca geçişli fiillerin nesnesini değil, aynı zamanda yer tamlayıcılarını da kapsayarak daha geniş bir kavramsal çerçeve sunar (Kazımov, 2010, s. 119). Bu yönüyle Azerbaycan Türkçesindeki “tamamlık” kavramı, Türkiye Türkçesindeki “nesne” kavramından kapsam bakımından üstündür.

Tamamlık, Azerbaycan Türkçesinde ikinci dereceden cümle ögesidir ve üzerinde işlem yapılan veya hareketle ilgili olan eşyanın belirtir. Hareket ile objekt arasındaki ilişki, bazen doğrudan, bazen ise dolaylı yolla gerçekleşir. Hareketle objekt arasındaki ilişkinin bu şekillerine göre tamamlığın iki farklı şekli vardır: *vasıtasız tamamlık* (nesne) ve *vasıtalı tamamlık*. Vasıtasız tamamlıklar yalnızca akuzatif (belirli) hâlde kullanılır. Akuzatif hâl ekli veya eksiz olabilir. Akuzatif hâl eki kullanılarak belirtilen tamamlıklara “muayyen vasıtasız tamamlık” (belirli nesne), akuzatif hâl eki kullanılanlara ise “gayri muayyen vasıtasız tamamlık” (belirsiz nesne) denir.

Özetle, Türkiye Türkçesinde “nesne” yalnızca geçişli fiillerin etkisinde olan varlıkları ifade ederken, Azerbaycan Türkçesinde “tamamlık” terimi hem doğrudan hem de dolaylı nesnelere kapsayarak daha geniş bir anlam alanına sahiptir.

Zarf / Zarflık

Zarf, fiilin zamanını, durumunu, tarzını, miktarını, nedenini veya amacını belirten ve yükleme doğrudan bağlı olan yardımcı cümle ögesidir. Türkiye Türkçesinde zarfı bulmak için yükleme “ne zaman?”, “nasıl?”, “niçin?”, “ne şekilde?”, “hangi durumda?” gibi sorular yöneltilir (Özkan & Sevinçli, 2009, s. 127). Zarflar çoğunlukla çekimsiz yapılardır ve isim soylu sözcüklerden ya da zarf-fiil gruplarından oluşabilir (Ergin, 2009).

Zarflar cümlede genellikle **zaman, tarz, miktar, neden, amaç** gibi anlam değerleriyle kullanılır. İsmın datif (-A), lokatif (-dA) ve ablatif (-DAn) eklerini alan unsurlar yer, yön bildirmeyip tarz, şekil, zaman, miktar vb. bildirdiklerinde zarf olurlar. Ayrıca instrumental, eşitlik veya yön ekleri gibi bazı hâl biçimleri, münasebet değil zarf işleviyle cümleye katılır (Ergin, 2009).

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Azerbaycan Türkçesinde de bu öge fiile bağlıdır; ancak Azerbaycan Türkçesinde “zarf” yerine **zarflık** terimi kullanılmaktadır. Zarflık, yüklemın gerçekleşme zamanı, sebebi, tarzı, amacı, derecesi gibi anlamları belirten yardımcı cümle ögesidir (Kazımov, 2010, s. 135).

Her iki Türkçede zarflar yapı ve anlam bakımından benzerlik gösterse de, **Azerbaycan Türkçesinde zarflık kavramı daha ayrıntılı biçimde sınıflandırılmıştır**. Aşağıda Azerbaycan Türkçesindeki zarflık türleri verilmiştir (Kazımov, 2007, s. 337):

1. Tarzı hareket zarflığı (tarz zarfı)
2. Derece zarflığı (derece zarfı)
3. Zaman zarflığı (zaman zarfı)
4. Yer zarflığı (yer tamlayıcısı)
5. Kemiyyet zarflığı (miktar zarfı)
6. Sebep zarflığı (sebep zarfı)
7. Maksat zarflığı (maksat zarfı)
8. Şart zarflığı (şart zarfı)
9. Karşılık güzeşt zarflığı (karşılaştırma zarfı)
10. Mükayese zarflığı (kıyaslama zarfı).

Bu sınıflandırmada yer alan **yer zarflığı**, Türkiye Türkçesinde genellikle “yer tamlayıcısı” olarak adlandırılan yapıları da kısmen kapsamaktadır. Ayrıca, Azerbaycan Türkçesinde fiil bağlamalar (zarf-fiiller), kendilerinden önce gelen unsurlarla birlikte zarflık görevinde kullanılarak yükleme bağlanır.

Yer Tamlayıcısı

Yer tamlayıcısı, fiilin yönünü, yerini veya istikametini bildirir ve isim soylu sözcüklerle oluşturulur. Genellikle datif (-A), lokatif (-DA) ve ablatif (-DAn) hâl ekleriyle fiile bağlanır (Ergin, 2009). Bu hâl ekleri bazı durumlarda zarf işlevinde de kullanılabilirdiğinden, cümledeki görevleri bağlama göre belirlenir.

Türkiye Türkçesinde, yer tamlayıcısını bulmak için yükleme “*nereye?*”, “*nerede?*”, “*nereden?*”, “*kime?*”, “*kimde?*”, “*kimden?*”, “*neye?*”, “*neden?*” gibi sorular yöneltilir (Özkan & Sevinçli, 2009, s. 132).

Azerbaycan Türkçesinde yer tamlayıcısı, bazen “zarf” (yer tamlayıcısı) ve bazen “tamamlık” (nesne) olarak değerlendirilir. Bu ayrım, cümledeki anlam ilişkisine göre yapılır:

- “*Kime?, neye?, kimden?, neden?*” gibi sorulara cevap veren unsurlar → **nesne** (tamamlık)
- “*Nereye?, nerede?, nereden?*” gibi sorulara cevap veren unsurlar → **yer tamlayıcısı** (zarf)

Bu bağlamda, Azerbaycan Türkçesindeki sınıflandırma daha işlevsel ve ayrıntılıdır. Aynı yapılar, Türkiye Türkçesinde genellikle yer tamlayıcısı olarak adlandırılırken, Azerbaycan Türkçesinde anlamına göre zarf ya da tamamlık olarak ayrılır. Bu yaklaşım, her iki Türkçenin cümle ögesi sistemlerindeki yapısal farkları ortaya koymaktadır.

Örnek Karşılaştırmalar:

[T.T.]: “*Ben de pazardan öteberi alır, yemek falan pişirirdim*” (Efendiyev, 2017, s. 9)
→ yer tamlayıcısı

[A.T.]: “*Mən də bazardan ayın-oyun alıb gətirər, biş-düş edərdim*” (Efendiyev, 2005, s. 147) → yer zarfı

[T.T.]: “*Ben sürekli Adil`e bakıyor, ona güzel sözler söylemek istiyordum*” (Efendiyev, 2017, s. 14) → yer tamlayıcısı

[A.T.]: “*Mən tez-tez yanımda oturmuş Adilə baxır, ona nə isə xoş bir söz demək istəyirdim*” (Efendiyev, 2005, s. 151) → tamamlık

Tayin (Sıfat Ögesi)

Türkiye Türkçesinde sıfatlar, doğrudan cümle ögesi olarak değerlendirilmez; bir ismi niteleyen ya da belirten sözcük grubu içerisinde yer alarak öbeğin bir parçası sayılır. Ancak Azerbaycan Türkçesinde sıfatlar, “tayin” terimiyle adlandırılır ve bağımsız bir cümle ögesi olarak değerlendirilir. Tayin, cümlede isim ya da isimleşmiş sözcükleri çeşitli yönlerden nitelendiren veya belirten ikinci dereceden bir ögedir (Kazımov, s. 129).

Tayin, nitelediği ögeye **alamet** (nitelik), **kemiyet** (nicelik) ve **keyfiyet** (durum) bildirme işleviyle bağlanır. Bu yönüyle, sadece sıfat olarak değil, işaret ve sayı sıfatlarını da kapsayan geniş bir anlam alanına sahiptir.

Örnek:

[T.T.]: “*Meğer bizimki çok tedbirli bir adammış*” (Efendiyev, 2017, s. 9)

[A.T.]: “*Sən demə, çox ehtiyatlı oğlan imiş*” (Efendiyev, 2005, s. 147)

→ Azerbaycan Türkçesinde “*çok ehtiyatlı*” ifadesi “*tayin*” olarak değerlendirilir.

2.1.1. Türkiye Türkçesinde Cümlenin Yapılarına Göre Türleri

Dilbilimciler, cümleleri sınıflandırırken genellikle yüklem türünü, yüklem yerini, anlamı ve yapısı gibi ölçütleri kullanmaktadırlar. Türkiye Türkçesinde cümlelerin yapılarına göre sınıflandırılması konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Tahsin Banguoğlu, anlamlarını esas alarak cümle türlerini kapsamlı ve ayrıntılı bir şekilde ele almış; cümleleri basit ve birleşik olmak üzere iki ana gruba ayırmış ve birleşik cümleleri karmaşık cümleler ile tümlene cümleleri olarak ikiye ayırmıştır (1974, ss. 520-586). Muharrem Ergin, Türkçede cümleleri basit ve birleşik olarak ikiye ayırırken, birleşik cümlenin şartlı birleşik cümle, ki’li birleşik cümle gibi türlerinin yanı sıra iç içe birleşik cümleyi de üçüncü bir birleşik cümle türü olarak eklemektedir (2009, s. 403). Mustafa Özkan ve Veysi Sevinçli ise cümleleri yapılarına göre basit, birleşik, sıralı, bağlı, ara sözlü ve eksilteli olmak üzere altı türde sınıflandırmış ve birleşik

cümleleri şartlı birleşik cümle, iç içe birleşik cümle, ki'li birleşik cümle ve girişik cümleler olmak üzere dört ana başlık altında toplamıştır (2009, ss. 171-194).

Görülüyor ki, Türkiye Türkçesinde cümlelerin yapılarına göre sınıflandırılması konusunda görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Özellikle birleşik cümleler kavramı henüz bir temele oturmamış olup, dilbilgisi kitaplarında farklı şekillerde ele alınmıştır. H. İbrahim Delice, birleşik cümleyi girişik birleşik cümle, iç içe birleşik cümle ve karmaşık birleşik cümle olmak üzere üçe ayırmış ve girişik birleşik cümleyi; yan cümlesi isim-fiillerden, yan cümlesi zarf-fiillerden, yan cümlesi sıfat-fiillerden ve yan cümlesi şart-fiillerden oluşan birleşik cümleler olarak daha ayrıntılı bir şekilde incelemiştir (2022, ss. 170-173). Günay Karaağaç ise birleşik cümleyi şartlı birleşik cümle, iç içe birleşik cümle ve ki'li birleşik cümle olarak üç türde ele almıştır (2013, ss. 512-515).

Ki bağlacıyla birbirine bağlanmış cümle tipleri bazı dilbilim kitaplarında birleşik cümle içerisinde incelenirken, bazı kitaplarda bağlı cümleler içerisinde ele alınmaktadır. Ayrıca içerisinde şart cümlesi ve fiilimsiler bulunan cümleler, bazı akademik yayınlarda basit, bazılarında ise birleşik cümle olarak değerlendirilmiştir. Leyla Karahan (1994), birleşik cümleyi ana cümle ve cümlenin anlamını tamamlayan bir veya daha fazla yardımcıyla kurulu olarak tanımlamış ve yapısında zarf-fiil, sıfat-fiil veya bu tür kelimelerden yapılmış kelime grubu barındıran cümlelerin yargı bildirmediği için basit cümleler olduğunu ifade etmiştir. Bu nedenle, bu tür yapılarda birden fazla yargısız anlatım olsa bile birden fazla cümle olamayacağını belirtmiştir. Gencal (1971) ise fiilimsilerin, aslında yargı bildiren yapıları yan cümleye dönüştürdüğünü ileri sürmüştür. Zeynep Korkmaz (2000), Batı dilbilgisi kurallarına göre içeriğinde zarf-fiil bulunan cümlelerin birleşik cümle kabul edildiğini, ancak bunun Türkçenin dil özelliklerine uymadığını belirtmiştir. Dilbilgisi kitaplarının bazılarında fiilimsilerle kurulan yapılar birleşik cümle türü olarak gösterilirken¹, bazı araştırmacılar bu yapıları basit cümle olarak kabul etmektedirler.²

¹ Daha detaylı bilgi için bk. Tahsin Banguoğlu 1974, s.562-586; H. İbrahim Delice 2022, s.170-173 Tahir Nejat Gencal 1971, s. 110-115; Mustafa Özkan-Veyisi Sevinçli 2009, s. 172-183

² Daha detaylı bilgi için bk. Muharrem Ergin 2008, s. 404; Günay Karaağaç 2013, s.512-518; Leyla Karahan, Türkçede Birleşik Cümle Problemi, Türk Dili/I, S.505, Ocak, s. 19-23; Leyla Karahan, Yapı Bakımından Cümle Sınıflandırmaları Üzerine, Türk Dili, Dil ve Edebiyat Dergisi, C.II. s. 538, Temmuz 2000, s. 16-23.

2.1.2. Azerbaycan Türkçesinde Cümlelerin Yapılarına Göre Türleri

Azerbaycan Türkçesinde cümlelerin sınıflandırılmasında belirgin bir görüş ayrılığı bulunmamaktadır. Azerbaycan Türkçesinde cümleler, tonlama (intonasyon) ve yapılarına göre iki ana başlık altında sınıflandırılmaktadır. Tonlamaya göre cümleler, emir cümlesi, soru cümlesi, ünlem cümlesi ve nakli cümle olmak üzere dört gruba ayrılır. Yapılarına göre ise cümleler sade (basit) ve mürekkep (birleşik) cümleler olarak iki ana gruba ayrılmaktadır.

Sade cümleler, genel olarak her iki dilde de benzer şekilde ele alınmıştır. Ancak Türkiye Türkçesinden farklı olarak, Azerbaycan Türkçesinde fiilimsiler içeren cümleler sade cümleler olarak kabul edilmektedir.

Azerbaycan Türkçesindeki mürekkep cümle terimi, Türkiye Türkçesinde birleşik cümle terimiyle eşdeğerdir. Ancak içerik açısından Azerbaycan Türkçesinde birleşik cümle kavramı daha geniş kapsamlıdır. Birleşik cümle, iki veya daha fazla prediktifin kullanıldığı ve bir tonlama ile ifade edilen, herhangi bir tam fikri anlatan sentaktik yapıya sahip cümlelerdir (Abdullayev, Seyidov, & Hesenov, 2007). Birleşik cümle, tabili mürekkep cümle (bağımlı birleşik cümle) ve tabesiz mürekkep cümle (bağımsız birleşik cümle) olmak üzere ikiye ayrılır. En az iki cümlelerin eşit ilişki yoluyla anlam ve sentaks yönünden birleşmesi ile oluşan cümlelere *tabesiz mürekkep cümle* denir (Kazımov, 2010, s. 283). **Azerbaycan Türkçesindeki tabesiz mürekkep cümleler, Türkiye Türkçesindeki bağlı ve sıralı cümlelere denk gelmektedir.** Tabesiz mürekkep cümleler, aralarındaki anlam ilişkisine göre altı gruba ayrılır: Birleştirme ilişkili tabesiz mürekkep cümle; Sebep-sonuç ilişkili tabesiz mürekkep cümle; Aydınlatma ilişkili tabesiz mürekkep cümle; Karşılaştırma ilişkili tabesiz mürekkep cümle; Bölüştürme ilişkili tabesiz mürekkep cümle; Koşulma ilişkili tabesiz mürekkep cümle.

Tabili birleşik cümle, iki ve daha fazla cümlelerin sentaks ve anlam açısından bir bütün oluşturması ile yapılır. Burada ana kısma baş cümle, baş cümleye bağlı olan kısma ise *budak cümlesi* (yan cümle) denir (Kazımov, 2010, ss. 301-307). **Azerbaycan Türkçesindeki tabili mürekkep cümleler, Türkiye Türkçesindeki ki'li birleşik**

cümle ve şartlı birleşik cümle yapılarıyla eşdeğerdir. Tabili mürekkep cümleler, yan cümle türlerine göre aşağıdaki şekilde sınıflandırılır: Mübteda Budak Cümlesi / Özne Yan Cümlesi; Haber Budak Cümlesi / Yüklem Yan Cümlesi; Tamamlık Budak Cümlesi / Nesne Yan Cümlesi; Tayin Budak Cümlesi / Niteleyen Yan Cümlesi; Zarflık Budak Cümlesi / Zarf Yan Cümlesi; Tarz Budak Cümlesi / Tarz Yan Cümlesi; Zaman Budak Cümlesi / Zaman Yan Cümlesi; Maksat Budak Cümlesi / Maksat Yan Cümlesi; Sebep Budak Cümlesi / Sebep Yan Cümlesi; Kemiyet Budak Cümlesi / Miktar Yan Cümlesi; Netice Budak Cümlesi / Sonuç Yan Cümlesi; Karşılaştırma Budak Cümlesi / Karşılaştırma Yan Cümlesi; Derece Budak Cümlesi / Berece Yan Cümlesi; Şart Budak Cümlesi / Şart Yan Cümlesi; Yer Budak Cümlesi / Yer Yan Cümlesi; Birleşme Budak Cümlesi / Birleşme Yan Cümlesi.

Yukarıda da görüldüğü gibi Azerbaycan Türkçesinde birleşik cümle yapıları daha geniş kapsamda sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırmaları yaparken sentaktik değil, daha çok anlamsal yaklaşım benimsenmiştir.

2.2. Birleşik Cümlelerde Bağlama Türleri

Tezin konusu zarf cümlecikleri olduğu için birleşik cümlenin ayrı bir başlık altında ele alınmasını önemli gördüm. Çünkü zarf cümlecikleri de farklı bağlama türleri ile birleşik cümleler oluşturur.

Birleşik cümle birden fazla cümleden (clause) oluşan yapılardır. Dünya dillerinin sentaktik tipolojileri göz önünde bulundurulduğunda, *yan yana* ve *alt alta sıralama* denilen iki bağlama türünden bahsedilmektedir. Türkçede de birleşik cümle (complex sentence) ya **yan yana (coordination)** ya da **alt alta sıralama (subordination)** yoluyla oluşturulur (Şenlik A. Ş., 2011). Bu bağlama türleriyle birbirine bağlanan cümlecik ve cümlelerden birleşik cümleler oluşur. Yan yana sıralama hiyerarşik bir bağlantıyı, alt alta sıralama ise hiyerarşik olmayan bir bağlantıyı ifade eder (Aydemir, 2020, s. 13).

2.2.1. Yan Yana Sıralama (Coordination) İlişkisi ile Oluşturulan Birleşik Cümleler.

Yan yana sıralama (coordination) ilişkisi ile oluşturulan birleşik cümleler, anlamca baş cümleyle ilgili ve onunla aynı hizada olan ikincil cümleden meydana gelen cümlelerdir (Banguoğlu, 1974). Yan yana cümleler, birden fazla basit cümlenin bir araya gelerek bir bütün oluşturduğu cümlelerdir. İşlevsel olarak eşdeğer ve yan yana sıralama ilişkisinde olan cümlelerde kısalma söz konusu olabilir (Aydemir, 2020). Bu tür cümlelerde, cümleler arasında **bağlaçlarla** veya **bağlaçsız** bağlantı kurulur. Bağlaçsız yan yana sıralama ilişkisi ile kurulan birleşik cümlelerde ise cümleler *virgül*, *noktalı virgül* veya *nokta* ile ayrılabilir.

a) **Bağlı cümleler**, bağlayıcı (coordinative) bağlaçlarla birbirine bağlanmış birden fazla cümleden oluşan cümle grubudur. Bu bağlayıcı bağlaçlarla bağlanan cümleler tek başına ayrı ayrılıkta kullanılabilirler.

Örnek:

“Bizim müdür çok iyi adamdır **ama**, çok serttir” (Nesin, 2005, s. 102)

“Üçümüz de bu ilçedeyiz **fakat** köylerimiz farklı” (Efendiyev, 2017, s. 17)

Yukarıda verilen cümlelerde, *ama* ve *fakat* bağlaçları çıkarıldığında, her iki cümle tek başına bir fikir ifade edebilir.

b) **Sıralı cümleler**, aralarındaki anlam ilgisinden dolayı virgül veya noktalı virgül ile birbirinin ardına sıralanmasıyla bağımsız cümlelerden oluşan cümle grubudur.

Örnek:

“Fuar Heyetinden yalnız uzman olan kalmıştı, öbürleri kendi özel işlerini görmek için dağılmışdılar” (Nesin, 2013, s. 60)

Yan yana sıralama ilişkisi ile kurulan birleşik cümlelerde cümleler, eşit semantik işleve ve ağırlığa sahip oldukları için birbirine bağlanan cümlelerin yerini değiştirmek mümkündür ve bu, anlamda bir değişikliğe yol açmaz. **Bu ilişki ile kurulan birleşik cümleler, Azerbaycan Türkçesinde bağlaçlarla ve bağlaçsız kurulan tabesiz birleşik cümlelere denk gelmektedir.**

2.2.2. Alt Alta Sıralama (Subordination) İlişkisi ile Oluşturulan Birleşik Cümleler

Alt alta sıralama (subordination) ilişkisi ile kurulan birleşik cümleler, bir baş cümle ile anlamca baş cümlenin varlığına bağlı olan ikincil cümlenin birleşmesinden meydana gelen cümlelerdir (Banguoğlu, 1974).

Alt alta birleşik cümlelerde yan cümle ile baş cümle arasında bir bağlantı kurulur ve baş cümle yan cümle olmadan anlamlı olabilir, ancak yan cümle baş cümle olmadan tam anlam ifade edemez.

Örnek:

[T.T.]: “*Ben o dehşet verici fırtına bulutlarının sıkılaşılarak bizim çadırımızın üzerine yürüdüğünü görüyordum...*” (Efendiyev, 2017, s. 67)

[A.T.]: “*Mən o dəhşətli fırtına buludlarının sıxışa-sıxışa bizim çadırımızın üzərinə yeridiyini görürdüm...*” (Efendiyev, 2005, s. 195)

Çağdaş Türk dillerinde alt alta sıralama ilişkisi, farklı morfosentaktik yapılarla kodlanır. Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde, alt alta sıralama ilişkisiyle kurulan birleşik cümlelerin kodlanma yapıları, İbrahim Ahmet Aydemir'in kitabına dayanarak aşağıdaki şekilde sınıflandırılabilir (Aydemir, 2020, ss. 45-124):

Bitimsizleştiricilerle Kodlama

Türk dillerinde alt alta sıralama bitimsiz yapılara dayanarak oluşur. Bitimsizleştiricilere (infinitezer) dayalı kurulan yardımcı cümlecikler (ad cümlecikleri, sıfat cümlecigi ve zarf cümlecigi) alta sıralı olarak temel cümleye bağlanırlar. Bu yapılar, temel cümlede farklı sentaktik görevler üstlenirler (Aydemir, 2020, s. 45).

Örnek:

[T.T.]: “*Başını yana çevirmekle bu öfkesini saklamaya çalışıyordu*” (Efendiyev, 2005, s. 109)

[A.T.]: “O, üzünü yana çevirməklə bu hissini gizlətməyə çalışırdı” (Efendiyev, 2005, s. 229)

[T.T.]: “Bakü`den getirdiğim ecza çantasını aldım” (Efendiyev, 2017, s. 112)

[A.T.]: “Bakıdan gətirdiyim balaca əczaxananı götürdüm” (Efendiyev, 2005, s. 224)

[T.T.]: “Yol kapalı olduğundan bugün işe gidemeyecekti” (Efendiyev, 2017, s. 106)

[A.T.]: “Yol bağlı olduğundan, yəqin ki, bu gün işə gedə bilməyəcəkdı” (Efendiyev, 2005, s. 226)

Örneklerden de görüldüğü gibi -mA Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde ad cümleciklerini, -DIĞI sıfat cümleciklerini, -DıĞIndAn ise zarf cümleciklerini kodlayabilen bitimsizleştiricilerdir.

Görülmektedir ki, Türk dillerinde bitimsiz yapılar, temel cümle yükleminden önce gelir. Bu, Hind-Avrupa dillerinden farklı olarak, Türk dillerinin tipolojisinde geçerli olan yönetilen/yöneten (rectum/regens) sentaktik normuyla ilişkilidir (Johanson, 1992, s. 254).³

Alta Sıralayıcılarla Kodlama

Çağdaş Türk dillerinde, alt alta sıralama, alta sıralayıcılar (subordinator) aracılığıyla da kodlanabilmektedir. Alta sıralayıcı olan “diye” serbest birimi, Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde bitimli yapıları alt alta sıralı ilişkisi ile temel cümlelere bağlayarak amaç belirten cümleler oluşturmaktadır (Aydemir, 2020, s. 63). Johanson,

³ Türkçe dil bilgisi bağlamında, *rectum-regens* terimi, “yöneten” (*regens*) ve “yönetilen” (*rectum*) kelimelerinin etkileşimini ifade eder. Cümlede bir kelimenin diğerini çekim yönünden etkilemesi durumu *regens-rectum* ise, tam tersini, yani “yönetilen” kelimenin “yöneten” kelimeyi çekimlemesi durumunu belirtir. Ancak bu durum Türkçe için geçerli değildir.

bu yapıların Türk dillerinde zarf cümlecikleri oluşturduğuna dikkat çekmektedir (Johanson, 1998, s. 64).

Örnek:

[T.T.]: “*Ben kendi ailem karşısında, toplum karşısında mesuliyet taşıyorum, ben senin gibi akli bir karış havada olan bir kadına hoş gelsin diye kendimi uçurumdan atamam*” (Efendiyev, 2017, s. 72)

[A.T.]: “*Mən öz ailəm qarşısında, cəmiyyət qarşısında məsulam, mən sənə kimi yelbeyin qadına xoş olsun deyə özümü uçuruma ata bilmərəm*” (Efendiyev, 2005, s. 199)

[T.T.]: “*Doğrusu “cart” diye bıçakla insanın barsaklarını deşmesi hoş bir şey değil*” (Nesin, 2005, s. 80)

[A.T.]: “*Düzü, insanın şart deyə bıçaqla qarnını deşmesi de bir kişilik deyil*” (Nesin, s. 115)

Kopya Bağlayıcılarla Kodlama

Alt alta sıralama ilişkisi, bitimsizleştiriciler (infinitezer) ve alt sıralayıcıların (subordinator) yanı sıra, Türk dillerine İran ve Slav dilleri ile olan yoğun ilişki sonucunda geçen kopya bağlayıcılar (copied conjunctions) vasıtasıyla da kodlanmaktadır (Aydemir, 2020, s. 67). Farsçadan “ki”, “eğer”, “ta ki”, “ne zaman ki” bağlaçları, Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesine kopyalanmıştır. Türkiye Türkçesinde Farsçada da olduğu gibi “eğer ki” biçimi de kullanılmaktadır. “Haçan” bağlacı ise Türkiye Türkçesinden farklı olarak yalnızca Azerbaycan Türkçesinde kullanılır. Bu bağlaç, Eski Osmanlıca'da “kaçan+sA” biçiminde kullanılmıştır. Çağdaş Türkiye Türkçesinde “-inca” ve “-diğinde” zarf-fiil ekleri ve “ne zaman ki” bağlacı ile ifade edilir (Aydemir, 2020).

Örnek:

[T.T.]: “*Acı patlıcan yemedim **ki** karnım ağrısın*” (Nesin, 2005, s. 147)

[A.T.]: “*Soğan yeməmişdim ki, içim göynəsin*” (Nesin, 2006, s. 16)

[T.T.]: “*Eğer beklersek sonra bacağını kesmek gerekecek*” (Efendiyev, 2017, s. 117)

[A.T.]: “*Əgər, gözləsək, sonra qıçını kəsmək lazım gələcək*” (Efendiyev, 2005, s. 256)

[T.T.]: “*Ceviz büyüklüğündeki dolu taneleri taşlara, kayalara çarpıp öyle ses çıkarıyordu ki, sanki binlerce makineli tüfekten ateş ediliyordu*” (Efendiyev, 2017, s. 103)

[A.T.]: “*Qoz boyda dolu dənələri daşlara, qayalara çırpılıb elə səs çıxarırdı ki, elə bil, minlərlə pulemyotdan birdən atəş açılırdı*” (Efendiyev, 2005, s. 224)

Slav dillerinin etkisi ile Azərbaycan Türkçesinde “*hansı ki*” (который) bağlacı da kopyalanmıştır. Bu bağlaçla kodlanmış cümleler, niteleme işlevli alt sıralama ilişkili sıfat cümlecikleri oluşturur.

Örnek:

[A.T.]: “*Çinde indiki dövrümüzə qədər qıçırdılmış yumurtaların resepti saxlanılır, hansı ki, bu qərb insanlarına açıqlanmır.*”⁴

[T.T.]: *Çin'de bugüne kadar Batılılara açıklanmayan bir fermentə yumurta tarifi korunmuştur.*

Soru Kelimeleri ile Kodlama

Türkiye Türkçesi ve Azərbaycan Türkçesinde, alt alta sıralama ilişkisi ile kurulan birleşik cümlelerde soru kelimeleri ile kodlama da vardır. Bu birleşik cümlelerin yan cümlecikleri bitimli yapılardan olduğu gibi, bitimsiz yapılardan da oluşabilir

⁴ <https://az.wikipedia.org/wiki/Yumurta>

(Aydemir, 2020, s. 93). Soru kelimeleri ile kodlanan yan cümlecikler her zaman öncül olup temel cümlenin önünde konumlanır.

Örnek:

[T.T.]: “*Aklıma bişey koydum **mu** mutlaka yaparım*” (Nesin, 2005, s. 79)

[A.T.]: “*Mənim ağıluma bir şey gəldimi, ondan əl çəkən deyiləm*” (Nesin, 2006, s. 114)

[T.T.]: “*Fihristin **ne** olduğunu anlatmaya çalıştım*” (Nesin, 2005, s. 104)

[A.T.]: “*Föhrüstün **nə** demək olduğunu başa salmağa çalışdım*” (Nesin, 2006, s. 11)

[T.T.]: “***Ne zaman** gelse birşeyim eksiliyor*” (Nesin, 2005, s. 106)

[A.T.]: “***Nə vaxt** gəlirsə, bir şey yoxa çıxır*” (Nesin, 2006, s. 12)

[T.T.]: “*Program bittikten sonra onun **nasıl** kızardığını, bana nasıl baktığını ve Köprü Kuranlarla nasıl şarap içtiğini akıl almaz, hiç beklenilmeyen, ne türlü gizli bir öfkeyle söylediğini şimdi bile aklıma getirdiğimde yüreğim ağrıyor*” (Efendiyev, 2017, s. 69)

[A.T.]: “*Oçerk oxunub qurtarandan sonra onun **necə** kızardığını, mənə necə baxdığını və körpüsəlanlarla şərab içdiyini ağlasığmaz, heç gözlənilmədən, nə cür gizli bir qəzəblə söylədiyini indi də yadıma salanda ürəyim ağrıyor*” (Efendiyev, 2005, s. 197)

“Kısa Cümlecik” Formatında Kodlama

Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde, alt sıralama “kısa cümleler” (small clause) formatında kodlanabilir. Her iki Türkçede kısa cümleciklerin bağlı olduğu temel cümlelerin yüklemde “san-” veya “bil-” fiilleri daha çok bulunur ve alt sıralayıcı öge (diye) düşer (Aydemir, 2020, s. 117).

Örnek:

[T.T.]: “*Ben seni evli sandım*”

[A.T.]: “*Mən səni evli bilirdim.*”

3. CÜMLELERDE ANLAM BAĞLARININ SENTAKTİK ŞEKİLLERİ

Cümleler ve metinler arasında anlam bağları bulunmaktadır. Bu bağlar, cümle içerisindeki sözcüklerin ve metin içerisindeki cümlelerin birbiriyle olan ilişkisini ifade eder. Cümleler arasındaki bağıllık çoğunlukla anlamsal ilişkilere dayanır. Örneğin, bir cümlede dile getirilen bir düşünce ya da konu, sonraki cümlede geliştirilerek ya da açıklanarak sürdürülebilir. Anlam bağları, sentaktik yapılar aracılığıyla kurulabilir. Ancak cümleler arasındaki anlamsal bağ, onları bir araya getiren sentaktik teknikten bağımsızdır. Yani iki cümle arasında kullanılan sentaktik bağlama tekniği değişse bile, aralarındaki anlamsal ilişki değişmez. Anlamsal bir ilişkinin varlığı için mutlaka bir sözdizimsel bağlama tekniğine başvurulması gerekmez. İki önerme ister bağlaçlarla birbirine bağlansın, ister bağlaç kullanılmadan art arda sıralansın, aralarındaki anlamsal bağ devam eder. Başka bir deyişle, iki önerme sentaktik açıdan bağımsız olsa bile, anlamsal olarak güçlü bir bağ taşıyabilir (Şenlik, 2022).

Cümleler arasındaki anlamsal ve sözdizimsel bağ çoğu dilbilimci tarafından karıştırılmakta; sıklıkla anlamsal ilişkiler sentaktik tekniklerle açıklanmaya çalışılmaktadır. Oysa bu iki ölçüt birbirinden bağımsız ele alınmalıdır. Nitekim Şenlik'in (2022) belirttiği gibi, anlamsal ilişki her zaman sentaktik bir bağ anlamına gelmez. Eğer anlamsal ilişkilerle birbirine bağlanan tüm cümleleri sentaktik tekniklerle açıklamaya ve birleşik cümle olarak değerlendirmeye çalışırsak, bu durumda öykü ve roman gibi uzun metinleri de birleşik cümle olarak nitelememiz gerekir. Çünkü bu tür metinlerde birbirini takip eden cümleler anlam ilişkisiyle birbirine bağlıdır.

Örnek:

[T.T.]: “*Mayıs'ın sonları olmasına rağmen ormandaki ağaçların bazılarının çiçeği dökülmemiştir. Ormanda hâlen baharın nefesi duyuluyordu*” (Efendiyev, 2017, s. 14)

[A.T.]: “*Mayın axırları olmasına baxmayaraq meşə ağaçlarının bəziləri çiçəyini tökməmişdi. Meşədə hələ də bahar nəfəsi duyulurdu*” (Efendiyev, 2005, s. 151)

Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde verilen bu örnekte, iki cümle sentaktik açıdan bağımsız olmasına karşın, aralarında güçlü bir anlamsal ilişki bulunmaktadır.

Bu durum, iki cümle arasında anlam bağının kurulabilmesi için mutlaka bir sentaktik tekniğe ihtiyaç olmadığını ortaya koymaktadır.

İki önerme arasında mantıksal ve zamansal bir bağ söz konusudur. Ancak bazı cümlelerde zaman sırası bulunmayabilir. Böyle durumlarda, cümlelerin yerini değiştirdiğimizde anlamda bir değişiklik olmaz:

Örnek:

“Sultan`la Keremhan tenis oynuyordu. Buldozer operatörü ellerini başının arkasına koyarak sırtüstü uzanıp gökyüzünü seyrediyordu. → Buldozer operatörü ellerini başının arkasına koyarak sırtüstü uzanıp gökyüzünü seyrediyordu. Sultan`la Keremhan tenis oynuyordu” (Efendiyev, 2017, s. 43)

Bazı cümlelerde ise cümlelerin yerini değiştirdiğinde anlam da değişir:

Örnek:

“Keyfi birdenbire yerine geldi ve çevik bir hareketle yerinden kalkıp oynamaya başladı. → Çevik bir hareketle yerinden kalkıp oynamaya başladı ve keyfi birdenbire yerine geldi” (Efendiyev, 2017, s. 43)

Cümlelerin sırası değiştirilirken anlam kaybı ya da bozulmasını önlemek amacıyla gramatik araçlardan yararlanılır (Şenlik, 2016, s. 116).

Örnek:

Çevik bir hareketle yerinden kalkıp oynamaya başladı keyfi yerine gelmişti.

Cümle Bağlama Türleri

Dilbilimde, cümlelerdeki iki komşu predikasyon arasındaki bağlantı, hem sözdizimsel hem de anlamsal temele dayanan önemli bir araştırma konusudur. Anlam bağlarının sözdizimsel biçimleri, dilin yapısal özelliklerine ve cümle kuruluşlarına göre çeşitlilik gösterebilir. Anlam ilişkisi bulunan komşu önermeler arasındaki sözdizimsel bağlar, farklı şekillerde ortaya çıkabilmektedir.

Johanson (1996), Türkçede cümleler arasındaki **sözdizimsel ilişkileri** üç farklı bağlama türü altında sınıflandırmaktadır:

1. Sözdizimsel olarak birbirine bağlı olmayan, ancak art arda ve yan yana sıralanan cümleler (Juxtaposition)
2. Sözdizimsel olarak birbirine bağlı olan, ancak hiçbirinin diğerinin parçası olmadığı cümleler (Kopplung)
3. Sözdizimsel olarak bağımlı cümlelerin birbirine bağlanması veya eklenmesiyle oluşan cümleler (Einverleibung).

Bu üç bağlama türüne ek olarak, görünüşte hem ikinci hem de üçüncü kategoriye dâhil olabilecek farklı türdeki bağlayıcı dil birimlerinin birlikte kullanılmasıyla meydana gelen yapılara da rastlanmaktadır. Şenlik (2013, s. 254), cümleler arasındaki bu tür sözdizimsel bağlantıları “melez yapılar” (*hybrid constructions*) olarak adlandırmaktadır.

Aydemir (2014, s. 32), Johanson’un Türkçeye ilişkin ortaya koyduğu bu üç bağlama türünü farklı terimlerle adlandırmıştır. Ona göre, bu bağlama türleri sırasıyla bağımsız sıralı cümleler (*Juxtaposition*), altasıralı bağlı cümleler (*Einverleibung*) ve bağlaç cümleler (*Kopplung*) olarak adlandırılabilir. Aydemir ayrıca bu yapıları sırasıyla *ardışıklık*, *katışıklık* ve *bağlaşıklık* terimleriyle de nitelendirmektedir.

3.1. Yan Yana/ Sıralama (Juxtaposition)

Sıralama ilişkisiyle kurulan cümleler, sözdizimsel açıdan serbest olan cümlelerin yan yana getirilmesiyle oluşur (*juxtaposition*). Bu tür cümleler arasında doğrudan bir sözdizimsel bağıllık ya da bağımlılık ilişkisi bulunmamakla birlikte, aralarında anlam yönünden bir ilişki mevcuttur. Bu önermeler arasındaki semantik bağ, çoğunlukla **zarf bağlaçları**⁵ (*conjunctive adverbs*) aracılığıyla kurulmaktadır.

⁵ Zarf bağlaçları veya bağlayıcı zarflar, cümle içinde zarf görevini üstenen, bir olayın zamanı, yerini, miktarını, şeklini veya derecesini belirten birimlerdir. Zarf bağlaç ve gerçek bağlaç farkı için bkz. Şenlik, A. Ş. (2013). “Osmanlı Türkçesindeki Cümle Bağlaçlarının Tasnifine Dair Bazı Öneriler”, *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 45 (2011), 251-268

Cümleleri birbirine bağlayan iki tür bağlaç vardır: **gerçek bağlaçlar** ve **zarf bağlaçları**. Gerçek bağlaçlar daha çok bağımlı cümleler arasında kullanılırken, zarf bağlaçları ise bağımsız cümleler arasında yer alır. *Zarf bağlaçları*, iki bağımsız cümle arasında bulunarak bu cümleleri bağlar; aralarındaki ilişkiyi belirler ve cümlelerden birinde zarf işlevi görür. Ayrıca, gerçek bağlaçlardan farklı olarak zarf bağlaçları, zarf sorularına cevap niteliği taşır.

Semantik bağ, kimi durumlarda zarf bağlaçları kullanılmadan da varlığını sürdürebilir (Şenlik, 2013). Bu durumu ele alan Şenlik (2022, s. 35), sıralama tekniğiyle oluşturulan önermeler arasındaki anlam ilişkisine göre sıralamayı iki gruba ayırmaktadır: zarf bağlaçlı sıralama (zarf bağlaçlarıyla kurulan ilişkiler) ve yalın sıralama (bağlaç kullanılmaksızın kurulan ilişkiler). Şenlik (2022, s. 35) 'e göre sıralamanın üç türü vardır:

1. Yalın sıralama

Anlamca birbirine bağlı olmakla birlikte, sözdizimsel açıdan bağımsız olan cümleler arasında gerçekleşir. Bu tür sıralamada herhangi bir bağlaç kullanılmaz:

Örnek:

[T.T.]: “*Hayatımdan memnun olmamaya hakkım yoktu. Adil gibi biriyle evlenmişim*”
(Efendiyev, 2017, s. 59)

[A.T.]: “*Həyatımdan razı olmamağa haqqım yox idi. Adil kimi adama ərə getmişdim*”
(Efendiyev, 2005, s. 147)

2. Zarf bağlaçlı sıralama

İki cümle arasındaki ilişki, anlam yönünden güçlendirilir ya da bağımlılık derecesi artırılır. Zarf bağlaçları bu ilişkileri kurar:

Örnek:

[T.T.]: “*Ben iki yüzlü davranmamak için ekibin önünde ant içtim. O yüzden de hissettiğimi söylemem lazım*” (Efendiyev, 2017, s. 76)

[A.T.]: “*Mən ikiüzlülük eləməmək üçün briqada qarşısında and içmişəm, Adil! Ona görə də, hiss elədiyimi deməliyəm*” (Efendiyev, 2005, s. 203)

[T.T.]: “*Sanki ben o âlemdə her şeyin yalnız heyecan, korku ve ıstıraptan ibaret olduğunu hissediyor, onları karşılamaya hazırlanıyordum. Bununla beraber kendimde şaşırıcı bir rahatlık duyuyordum*” (Efendiyev, 2017, s. 125)

[A.T.]: “*Elə bil ki, mən o aləmdə hər şeyin yalnız həyəcan, qorxu və izdirabdan ibarət olduğunu hiss edir, onları qarşılamağa, onlarla əlbəyaxa olmağa hazırlaşardım. Bununla bərabər, mən özümdə təəccüblü bir arxayınlıq duyurdum*” (Efendiyev, 2005, s. 243)

Bu tür sıralamalarda genellikle zamansal ya da nedensel bir ilişki söz konusudur; zarf bağlaçları bu ilişkiyi açık biçimde yansıtır

3. Hissediş/İdrak fiilleri ile kurulan sıralama⁶

Bu sıralama türü, hissediş ve idrak fiilleri aracılığıyla gerçekleşir. Hissediş fiilleri, duyu organlarıyla algılanan eylemleri ifade eder ve şu fiilleri içerir: *işit-*, *bak-*, *gör-*, *duy-*, *tat-*, *tat al-*, *kokla-*, *koku al-*, *temas et-*, *dokun-*.

İdrak fiilleri ise, hissediş fiillerinden sonra meydana gelir. Türkçede bu grubu tipik olarak *anla-* fiili temsil eder. İdrak fiilleri, genellikle hissediş eylemlerinin sonucuna dayanır; başka bir ifadeyle, idrak için hissediş fiillerinin olması bir şarttır (Şenlik, ss. 25-28)

Örnek:

[T.T.]: “*Baktım olmayacak, sınıftan bahçeye kaçtım da Minüskül Mehmet'in elinden kurtuldum* (Nesin, 2006, s. 98).

⁶ Geniş bilgi için bkn. (Şenlik, Hissediş/İdrak Fiillerinin Cümle Bağlamadaki Sentaktik ve Semantik Vazifeleri Üzerine, 2022).

Bu sıralama türleri, Türkçede cümleler ve önermeler arasında kurulan ilişkilerin anlaşılması açısından önemli bir kuramsal temel sunmaktadır.

3.2. Bağlı Olma (Kopplung)

Bu sözdizimsel bağlama türü, ardışık cümlelerin belirli bir sıra içerisinde yer alması ve aralarında anlamsal ya da yapısal bir ilişkinin bulunmasıyla meydana gelir. Bu tür yapılarda iki cümle arasında bağımsız bir bağlayıcı yer almakta; bağlayıcılık görevini ise doğrudan doğruya “*gerçek bağlaçlar*” (conjunctions) üstlenmektedir. Söz konusu cümleler, bağlaçlar aracılığıyla sözdizimsel olarak birbirine bağlanan bağımlı cümlelerdir. Bu tür cümlelerin en belirgin özelliği, bitimli yükleme sahip olmalarıdır (Şenlik, 2013).

Cümleler arasındaki bu bağlayıcılık, ikinci cümlenin birinci cümlenin sonucu, açıklaması, nedeni ya da karşıtı olmasına bağlı olarak ortaya çıkar. Bu durum, dilin akıcılığını ve bağlam bütünlüğünü korumak açısından önemlidir. Aynı zamanda, bu tür cümleler metnin okunabilirliğini artırır ve yazarın düşüncelerini daha tutarlı biçimde aktarmasına olanak sağlar.

Bu tür yapılarda cümleler sözdizimsel olarak birbirine bağlı olsalar da, herhangi bir cümle diğerinin bir parçası değildir (Johanson, 1996, s. 40). Yüzey yapıda cümleler bağımsız görünse de aralarında “entegrasyon” olarak adlandırılabilir semantik düzeyde bir bağımlılık söz konusudur. Bu bağlamda, yapı bakımından bağımsız olan cümleler, anlam düzeyinde bir tür bağımlılıkla birbirine bağlanır (Şenlik, 2013).

Örnek:

[T.T.]: “*Kendimi akıllı ve sakin göstermeye çalışıyordum. Çünkü o bundan hoşlanıyordu*” (Efendiyev, 2017, s. 12)

[A.T.]: “*Mümkün qədər özümü sakit və ağıllı göstərməyə çalışırdım. Çünkü o belə xoşlayırdı*” (Efendiyev, 2005, s. 149)

3.3. Bağımlı Olma (Einverleibung)

Bağımlı olma (*Einverleibung*), tümüyle alt alta sıralama tekniği ile oluşturulan cümle yapılarını ifade eder. Bu cümlelerde, sözdizimsel olarak alt cümle üst cümleye bağlanarak onun bir parçası hâline gelir. Bağlama, çoğunlukla alt sıralama (*subordination*) esasına dayanır. Bu bağlamda, cümlelerden biri genellikle zarf-fiil eki olarak bitimsiz yapıya dönüşür ve temel cümlenin bir unsuru olur.

Alt sıralı bağımlı cümlelerde sözdizimsel norm gereği çoğunlukla tamlayan unsur, tamlanan unsurdan önce gelir. Bu durum, Türk dillerinin tipolojik özelliği olan *rectum/regens* (yönetilen/yöneten) sentaktik modeliyle ilgilidir. Bu tür cümlelerde sözdizimsel ve anlamsal düzeyde güçlü bir bütünleşme söz konusudur. Ancak bu bütünleşme, bağımsız sıralı cümlelerdeki bağlamdan çok daha belirgin ve yoğun yapıdadır (Aydemir, 2014).

Bu yapılarda zarf-fiilli cümle, bağımlı olduğu temel cümlenin bir parçasıdır. Burada bağ görevini genellikle **zarf-fiil ekleri** üstlenir. Dolayısıyla, bu tür cümleler birbirleri karşısında hiyerarşik bakımdan eşit değildirler; Burada, sentaks bakımından bir alt-üst yapılanması söz konusudur (Şenlik, 2013):

Örnek:

[T.T.]: “*Seriye ince battaniyeyi üzerine çekip yüzünü diğer tarafa çevirmişti*” (Efendiyev, 2017, s. 97)

Yukarıdaki örneklerden ilkinde “Seriye ince battaniyeyi üzerine çekip” ifadesi, sözdizimsel olarak “yüzünü diğer tarafa çevirmişti” temel cümlesine bağımlıdır. Burada, gerçek anlamda bir entegrasyondan söz etmek mümkündür.

Çalışmanın konusu zarf-fiil ekleriyle oluşturulan zarf cümlecikleri olduğundan, alt alta sıralama tekniğiyle kurulan bu tür birleşik cümleler detaylı olarak ele alınacaktır.

3.4. Melez Yapılar (hybrid constructions)

İkinci ve üçüncü kategorilerde tanımlanan farklı bağlayıcı dil birimlerinin bir arada kullanılması, ayrı bir dilsel yapıyı meydana getirir Bu bağlama yöntemiyle oluşturulan

yapılar *melez yapılar* (hybrid constructions) olarak adlandırılır (Şenlik, 2013). Bu yapıların kurulmasında, Türkçede hem **bağlaçlar** hem de **filimsiler** aracılığıyla cümle bağlama teknikleri kullanılır.

Günümüz Türkiye Türkçesinde bu tür yapılara, bazı istisnalar dışında, sıkça rastlanmamaktadır. Ancak Osmanlı Türkçesinde bu tür yapılar daha yaygın olarak kullanılmıştır. Günümüzde +-(y)sA ekini içeren bazı cümle yapıları melez yapılara örnek olarak gösterilebilir. Bu çalışmanın odağı zarf-fiil ekleriyle oluşturulan zarf cümleciklerinin karşılaştırmalı analizi olduğundan, melezlik olgusu kapsamlı biçimde ele alınmamıştır.

Örnek:

[T.T.]: “**Eğer** Terkos sultan kesilmemiş **olsaydı**, şimdi gözünüzün önünde, tecrübesini yapardık” (Nesin, 2006, s. 143)

[A.T.]: “**Haçan** əlindəki bütün işləri **bitirərsən**, o zaman mənə xəbər edərsən”

4. ZARF-FİİLLER VE CÜMLE İÇİNDEKİ İŞLEVLERİ

4.1. Zarf-Fiiller

Zarf-fiiller, fiil köklerine belirli eklerin getirilmesiyle oluşturulan, çoğunlukla hareketin ya da durumun niteliğini belirten ve cümlede zarf işlevi üstlenen yapılardır. Bu yapılar, eylemin gerçekleşme biçimi, zamanı, nedeni, amacı, koşulu gibi çeşitli anlam ilişkileri kurarak cümlenin anlam bütünlüğünü pekiştirir. Zarf-fiiller çekim ekleri almaz; bu yönüyle bitimsiz fiil olarak değerlendirilirler.

Zarf-fiiller, fiil gibi kip ve şahıs ekleriyle çekimlenemez, ancak fiile bağlı olarak onun anlamını tamamlayıcı veya sınırlandırıcı işlev görürler. Bu yönüyle, zarf-fiiller cümlede genellikle yan cümlecik kurarak temel cümleyle anlamsal bir bağ oluştururlar.

Türkoloji literatüründe zarf-fiillere farklı adlandırmalar getirilmiştir. Örneğin, Baskakov (1953, s. 459), zarf-fiilleri “fiilin tayin edicisi” olarak nitelendirir. A. N. Kononov (1941, s. 153) ise zarf-fiillerin, fiil kökünden türemiş isim biçimleri olduğunu belirtmekte ve bu terim altında farklı kökenlere sahip fiil biçimlerinin bir araya geldiğini vurgulamaktadır. Ayrıca Kononov, zarf-fiillerin temel fiillere ekler aracılığıyla bağlandığını ve cümlenin ikinci merkezi ögesi olarak işlev gördüğünü ifade etmektedir

4.1.1. Türkiye Türkçesinde Zarf-Fiiller

Türkiye Türkçesinde zarf-fiillerin ne olduğuna geçmeden önce, bu yapının kaynaklarda hangi terimlerle anıldığına değinmek gerekir. Bu çalışmada da söz konusu terim tercih edilmiş, cümlede belirteç işleviyle kullanılan kelimeleri tanımlamak için “zarf” sözcüğü kullanılmıştır.

Zarf-fiil kavramı, Türk Dil Kurumu Çevrimiçi Sözlüğü’nde şu şekilde tanımlanmaktadır: “*Fiilden -a, -arak, -dıkça, -ınca, -ıp, -madan vb. eklerle yapılan, zarf olarak kullanılan kelime; ulaç, bağ-fiil, sıla sıygası.*”⁷. Muharrem Ergin,

⁷ <https://sozluk.gov.tr/>

gerundium olarak nitelendirdiği bu yapıların, fiilin zarf biçimi olduğunu; hareket bildiren, zaman veya şahıs ekleriyle çekime girmeyen, hareketi şahsa ve zamana bağlamadan ifade eden fiil türleri olduğunu belirtmektedir (2009, s. 338). **Zarf-fiiller, belirli eklerin fiil kökü ya da gövdesine eklenmesiyle oluşan, yükleme bağlanarak zarf işlevi üstlenen dil birimleri olarak tanımlanabilir.**

Tahir Nejat Gencal, zarf-fiilleri “ulaç” veya “bağ-eylem” terimleriyle adlandırmakta ve bu yapıların, tümcecikleri birbirine bağlayan eylemsiler olarak işlev gördüğünü ifade etmektedir. Gencal’e göre zarf-fiiller iki grupta incelenmektedir: özel eklerle türeyip bağlaç işlevi üstlenenler ile ilgeçlerle ya da ad-eylemlerle birleşerek ulaç görevi kazananlar (1971, s. 321). Tahsin Banguoğlu ise zarf-fiilleri biçimsel olarak ad-fiillere, işlevsel olarak ise belirteç (zarf) ya da bağlaçlara benzetmektedir. Ayrıca bu yapıların zamana bağlı olmadığını, bu nedenle ad-fiillerden ayrıldığını; ancak fiil gibi olumsuz ve edilgen biçimlere girebildiğini ifade etmektedir (1974, ss. 427-440). Korkmaz, zarf-fiillerin fiilden ad türeten eklerle meydana geldiğini vurgularken (2009, s. 67), Timurtaş ise zarf-fiillerin fiillerin zarf biçimi olduğunu ve çekime girmediğini belirtmektedir (1994, s. 137).

Cümlede zarf işlevi üstlenen zarf-fiiller, doğrudan fiil kök ya da gövdelerine belirli eklerin getirilmesiyle türetilmektedir. Bu yapılar, cümle içerisindeki fiillerin tarzını, oluş ya da kılış biçimlerini belirleyen; hareket hâlindeki fiil yapılarını ifade eden; zarf ve bağ işlevi üstlenen dilbilgisel birimlerdir.

Zarf-fiillerin cümledeki görevleri yalnızca belirteçlik işleviyle sınırlı kalmaz; aynı zamanda yan cümlecik oluşturarak neden-sonuç, zaman, koşul ve amaç gibi anlam ilişkileri kurmalarına da olanak tanır.

Aydemir (2013, s. 16), zarf-fiillerin yapısal tipolojisini dikkate alarak bu yapıları Türkçede dört ana grupta incelemektedir:

- a. Basit yapılı zarf-fiiller $-(y)Xp$, $-(y)A$, $-(y) XncA$ gibi
- b. Yüklemeleştiriciler $+iken(-(X)rken$, $-mXşken$ gibi
- c. İsim-fiil + iyelik eki + durum ekleri $(-DXğXndA$ gibi)
- d. İsim-fiil + iyelik eki + edat $(-DXğX için$, $-DXğX halde$ gibi).

4.1.2. Azerbaycan Türkçesinde Zarf-Fiiller

Azerbaycan Türkçesinde zarf-fiil kavramı için “feli bağlama” terimi kullanılmaktadır. Bu terim, eski gramer kitaplarında *edat-i vesle*, *rabite*, *feli bağlama şekli*, *rebt siğesi*, *feli zerf*, *feli bağlama forması*, *suğeyi rebtiyye* gibi çeşitli ifadelerle karşılanmıştır. Ancak 1938 yılından itibaren “feli bağlama” terimi yaygın olarak benimsenmiştir.

Zarf-fiiller, Azerbaycan Türkçesinde fiilin tasniflenmeyen (çekimsiz) şekilleri arasında yer almaktadır. Bu bağlamda, tasniflenmeyen formdan kasıt; fiilin şahıs eki almaması ve zamana bağlı olarak değişmemesidir. Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Azerbaycan Türkçesinde de fiilin tasniflenmeyen şekilleri; mastar (isim-fiil), fiili sıfat (sıfat-fiil) ve fiili bağlama (zarf-fiil) olmak üzere üç grupta değerlendirilir. Abdullayeva, fiili bağlamayı, fiilin tasniflenmeyen formlarından biri olarak tanımlamış; zamana, şahsa veya kemiyete göre değişmeyen, cümlede temel fiilin yanında yer alarak onun tarzını, zamanını, sebebini ve maksadını ifade eden bir söz şekli olarak değerlendirmiştir (2013, s. 86).

Azerbaycan Türkçesinde zarf-fiiller; eylemin şeklini, zamanını, yönünü veya durumunu belirleyen kelimeler olarak tanımlanır. Bu yapılar bir fiilin yanında kullanıldığında ona zarf işlevi kazandırır. Bir işi ya da hareketi başka bir işle ilişkilendiren eklere zarf-fiil ekleri (*fiili bağlama ekleri*), bu eklerle türetilen kelimelere ise zarf-fiil (*fiili bağlama*) denilir. Bu doğrultuda, fiiller zarf-fiil eklerini aldıklarında hem fiil hem de zarfın özelliklerini taşıyan yapılara dönüşür (Kazımov, 2010, s. 291). Dolayısıyla zarf-fiiller, hem fiil hem zarf özelliklerini bir arada barındıran dilbilgisel yapılar olarak değerlendirilir.

Muhtar Hüseyinzade, zarf-fiillerin cümlede zarf görevini üstlendiğini; fiili tarz, nicelik, zaman, sebep ve bazen de şart açısından açıkladığını ifade etmektedir (2007, s. 190).

Buludhan Halilov ise zarf-fiillerin fiillere ve zarflara benzeyen yönlerini aşağıdaki şekilde sıralamaktadır:

Zarf-fiillerin fiillere benzeyen yönleri:

1. Fiiller gibi zarf-fiiller de geçişli (tesirli) ve geçişsiz (tesirsiz) olabilir.

2. Fiiller gibi zarf-fiiller de çatı (növ) eklerini alabilir.
3. Fiiller gibi zarf-fiiller de kendilerinden önce gelen kelimeleri hâl eklerine göre yönetebilir (valens).
4. Fiiller gibi olumlu (tasdik) ve olumsuz (inkâr) biçimlerde kullanılabilir.

Zarf-fiillerin zarflara benzeyen yönleri:

1. Zarflar gibi zarf-fiiller de fiilin yanında yer alır ve fiilin tarzını, zamanını, sebebini vb. belirler. Ancak zarf-fiiller, zarflardan farklı olarak yer ve miktar belirtmezler. Çünkü yer belirten zarflar, yer anlamı taşıyan isimlerden; miktar belirten zarflar ise miktar bildiren sayı sözcüklerinden türetilmiştir.

2. Zarflar gibi zarf-fiiller de fiille anlam bağı kurar (2018, s. 210).

Bununla birlikte, zarf-fiiller de cümlede zarf işlevi üstlenirler. Ancak zarflar, zarf-fiillerden farklı olarak eylemin daha çok niteliğini belirtirken, zarf-fiiller eylemin yalnızca niteliğini değil, aynı zamanda kendisini de ifade ederler.

Örnek:

[A.T.]: “*Siz də yaxşı danışirsiniz*” (Efendiyev, 2005, s. 200)

[T.T.]: “*Siz de çok güzel konuşuyorsunuz*” (Efendiyev, 2017, s. 73)

[A.T.]: “*Sonra bir şey demədən mənimlə dönüb çadıra getdi*” (Efendiyev, 2005, s. 172)

[T.T.]: “*Sonra tek laf etmeden dönüp benimle birlikte çadıra gitti*” (Efendiyev, 2017, s. 39)

İlk cümledeki “*yaxşı*” (güzel) kelimesi zarf, ikinci cümledeki “*dönüb*” (dönüp) kelimesi ise zarf-fiildir. Ancak her iki kelime de cümlede zarf işlevi üstlenmektedir.

V. Aliyev, Azerbaycan dilbiliminde zarf-fiillerle ilgili çalışmaları iki döneme ayırmaktadır. İlk dönemde, zarf-fiillerin morfolojik yapıları ve gramer anlamları genel bilgiler şeklinde ele alınmış ve temel bir bilgi birikimi oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu

döneme ait çalışmalarda, Prof.M.Kazımbey'den⁸ başlayarak E.Demirçizade, M.Hüseynzade ve H.Mirzezade gibi dilbilimcilerin gramer kitaplarında zarf-fiillere yönelik betimleyici açıklamalar yer almıştır.

İkinci dönemde ise zarf-fiiller bağımsız bir araştırma nesnesi olarak ele alınmış ve bu yapıların çeşitli yönleri detaylı olarak incelenmiştir. Bu bağlamda, B. H. Ceferova'nın *Müasir Azərbaycan Dilinde Fe'li Bağlamalar*, Y. Seyidov'un *Azərbaycan Dilinde Fe'li Bağlama Terkibleri* ve H. Memmedov'un *Azərbaycan Dilinin XIV-XIX Esrlere Aid Yazılı Abidelerde Fe'li Bağlamalar* başlıklı doktora tezleri bu dönemin önemli akademik çalışmaları arasında yer almaktadır (1989, s. 31).

Azərbaycan Türkçesinde zarf-fiillerle birlikte kullanılan kelimeler fiili bağlama terkihi olarak adlandırılmakta ve cümlede tek bir öge gibi değerlendirilerek genellikle zarf tümleci görevini üstlenmektedir. Bir işi ya da hareketi başka bir iş ya da hareketle ilişkilendiren bu ekler zarf-fiil ekleri olarak kabul edilmekte; bu eklerle türetilen kelimeler ise zarf-fiil olarak tanımlanmaktadır (Kazımov, 2010, s. 291).

4.2. Zarf-Fiillerin Cümle İçerisindeki İşlevi

4.2.1. Zarf-Fiillerin Cümle İçerisindeki Zarf Görevi

Cümle içerisindeki zarflar, zarf-fiiller ve diğer isim soylu kelimeler aracılığıyla ifade edilerek cümlenin yardımcı öğeleri arasında yer alır. Zarf-fiiller, cümlede zarf görevini üstlenerek fiilin nasıl, ne zaman veya hangi amaçla yapıldığını belirtir. Bu yapılar, yüklem zaman, yer, miktar ve nitelik gibi çeşitli yönlerden açıklanmasına katkı sağlayarak fiilin anlamını zenginleştirir. Dolayısıyla, zarf-fiiller cümlenin yapısal bütünlüğünü sağlayan önemli unsurlardandır.

Zarf-fiil eki olarak cümlede zarf görevini üstlenen birimleri Johanson, “altsıralılık” kavramı ile açıklamıştır. Bu yapılar, temel parçaya bağımlı olarak hareket eder; yani

⁸ 19.yüzyılda Zarf-fiillerin araştırmasına ilk defa Prof Mirze Kazımbey başlamıştır. O 1839. Yılda Ruslara Azərbaycan Türkçesini öğretmek için Obşaya Grammatika Turetskogo-Tatarskogo Yazıka isimli kitabını yazmış ve Azərbaycan Türkçesinin fonetik, morfolojik ve sintaktik özelliklerini Rusça ile mukayise ederek ele almıştır.

temel parça içerisinde zarf görevi üstlenerek koşul, zaman, durum gibi anlam ilişkileri kurar (1995, s. 321).

Azerbaycan Türkçesinde de fiilî bağlamalar (zarf-fiiller), cümlede zarflık (zarf) görevini üstlenmektedir. Zarflık terimi, fiili niteleyen tüm kelimeler için kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Azerbaycan Türkçesinde de zarflık, fiilî bağlamalar ve diğer isim soylu kelimeler aracılığıyla ifade edilebilir. Zarf-fiillerin cümle içerisindeki temel işlevleri aşağıdaki biçimlerde kendini gösterir:

- a) Zarf-fiiller, geçişli (tesirli) ya da geçişsiz (tesirsiz) olabilir.
- b) Zarf-fiiller, olumlu (tastık) ya da olumsuz (inkâr) olabilir.
- c) Zarf-fiil ekleri, hem fiil kökünden sonra hem de fiil köküne gelmiş yapım eklerinden sonra kullanılabilir.
- d) Zarf-fiiller, kendilerinden önceki kelimeyi yönelme, bulunma, belirtme ve ayrılma hâlleriyle yönetebilir.

4.2.2. Zarf-Fiillerin Cümle İçerisinde Bağlama Görevini Üstlenmesi

Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde cümleler arasında bağ kurmanın farklı yolları mevcuttur. Türk dillerinin karakteristik özelliklerinden biri, sondan eklemeli diller olmalarıdır. Bu durum, Avrupa dillerinden farklı olarak, cümle yapılarının ekler aracılığıyla birbirine bağlanmasını mümkün kılar. Bu bağlamda, zarf cümleciklerinde cümleler arasındaki bağlama işlemi, zarf-fiil ekleri yoluyla gerçekleştirilir. Zarf-fiillerin en önemli sözdizimsel işlevi, oluşturdukları predikasyonları diğer üst predikasyonlarla birleştirmeleridir.

Örnek:

[T.T.]: “*O anda Adil şaşarak yüzüme bakar ve kaşlarını çatarak hiçbir şey söylemezdi*” (Efendiyev, 2017, s. 10)

[A.T.]: “*Bu zaman o, təəccüblə üzümə baxar və qaşlarını çataraq heç bir söz deməzdi*” (Efendiyev, 2005, s. 48)

Zarf-fiillerin cümlede zarf göreviyle ilgili çalışmalar Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde yaygın olarak yapılmış olmakla birlikte, zarf-fiillerin bağ işlevine dair çalışmalar sınırlıdır.

Türkiye Türkçesinde zarf-fiiller üzerine çalışmalar yapan yabancı Türkolog Lars Johanson, zarf-fiilleri bir üst yapıya bağlı, karmaşık ve anlamsal ilişkiler kuran bağımlı yapılar olarak tanımlamıştır. Johanson, bu bağımlılık ilişkisini “sıralama” (subordination) kavramıyla açıklar. Zarf-fiil içeren yapılar “zarf-fiil parçası”, ana cümle ise “temel parça” olarak adlandırılmıştır. Temel parça bağımsızken, zarf-fiil parçası bu parçaya bağımlıdır (1995, s. 313). Şenlik (2022, s. 125) de zarf-fiil eklerinin bir cümleyi diğerinin parçası hâline getiren yapılar olduğunu belirtmiştir. Bu yapılar, bitimsiz fiiller olduklarından tek başlarına yargı taşımazlar ve bir üst yapıya bağlanarak o yapının eyleyeni (actant) durumuna gelirler. Johanson (1995, ss. 313-315), zarf-fiilleri sözdizimsel açıdan dört grupta incelemiştir

Birinci seviyede, zarf-fiil parçası ile temel parça arasında özne farkı bulunmaktadır. Bu düzeyde her iki yapı farklı öznelere sahiptir. Dolayısıyla, hem temel cümle hem de zarf-fiil ekiyle kurulmuş yan cümle bağımsız birer yargı taşıdığından, her biri tam bir yüklem olarak değerlendirilir (1995, ss. 313-315).

Örnek:

[T.T.]: “*Ben odadan çıkınca sekreter beni bekleme salonuna kadar yolcu etti” (Efendiyev, 2017, s. 82)*

[A.T.]: “*Mən kabinetdən çıxanda katibə məni gözləmə otağının qarşısına qədər müşayiət etdi” (Efendiyev, 2005, s. 206)*

İkinci seviyede, temel parça ile zarf-fiil parçası aynı özneyi paylaşır. Yani, burada zarf-fiil ekli yan cümle ve ana cümlenin özneleri aynıdır (1995, ss. 313-315).

Örnek:

[T.T.]: “*Q, komşu ilçeyle görüşüp yol için iki tane yeni ekskavatör getirtmişti” (Efendiyev, 2017, s. 20)*

[A.T.]: “*Q, qonşu rayonla alaqəyə girib, yolun üstünə iki yeni ekskavator gətirtmişdi” (Efendiyev, 2005, s. 155)*

Şenlik, Türkiye Türkçesinde zarf-fiil yapılarında öznenin ortak olması gerektiğine dair anlayışın, Avrupa dillerinin etkisiyle (19. yüzyıldan itibaren) gelişmiş yeni bir eğilim olduğunu ifade etmektedir (2022, s. 129)

Üçüncü seviye, temel parça ve zarf-fiil parçası, anlam ve yapı bakımından daha sıkı bir bütünlük içerisindedir. Bu yapı, araya herhangi bir ögenin girmesine imkân tanımayacak ölçüde tek bir eyleyene (actant) sahiptir. Zarf-fiil parçası ile temel parça arasında güçlü bir anlamsal bütünleşme söz konusudur ve bu durum sözcükleşme eğilimini de beraberinde getirir. Diğer bir ifadeyle, zarf-fiil ekiyle oluşturulmuş parça ile temel parça, ayrı ayrı yargılar taşımaktan ziyade, tek bir olayı veya eylemi anlatmak amacıyla bir arada kullanılır ve birlikte tek bir anlam alanı oluştururlar.

Örnek:

[T.T.]: “*Biz o yeni dünyaya kurduğumuz bu köprüden **geçip gideceğiz**” (Efendiyev, 2017, s. 37)*

[A.T.]: “*Biz və bütün insanlar, o “təzə dünya”ya məhz bizim saldıığımız bu körpüdən **keçib gedəcəyik**” (Efendiyev, 2005, s. 170)*

Dördüncü seviyede, temel parça, yüklem çekirdeğinin yalnızca bir parçasıdır. Zarf-fiil parçası, araya herhangi bir öge girmeyecek şekilde yükleme bağlıdır.

Örnek:

[T.T.]: “*Bu ateşli nokta sık sık havada yarım daire çizip duruyordu” (Efendiyev, 2017, s. 94)*

[A.T.]: “*Bu odlu nöqtə tez-tez havada yarım dairə cızıb dayanırdı” (Efendiyev, 2005, s. 217)*

Bu yapıların her iki Türkçede de “çizdi” ve “durdu” şeklinde değil, “çizmeye devam etti” anlamı taşıyan bileşik fiiller (postverb) oluşturduğu görülmektedir.

Azerbaycan dilbiliminde, zarf-fiillerin genellikle izah ettikleri fiilden önce kullanıldığı ve bu yapıların cümlenin zarfı olduğu belirtilmektedir. Muhtar Hüseyinzade, birçok zarf-fiil ekinin birleşik ya da basit cümlede iki eylemi birbirine bağladığını; bu eylemlerden birinin bağımsız, diğerinin ise bağımlı olduğunu ifade etmektedir. Bu

bağlamda, bağlı fiil serbest fiilden önce kullanılır ve hiçbir şahıs ya da zaman eki almaz (1954, s. 109). Fiilî bağlamalar zaman, kişi ve sayı bakımından çekimlenmeden ana fiillerden önce gelir. Hüseyinzade, bu yapıların cümlede ana fiillere bağlı olarak işlev gördüğünü ifade etse de bazı durumlarda bağımsız yüklem olarak da kullanılabilirliklerini belirtmektedir (2007, s. 190).

Azerbaycan Dili Grameri I (1951, s. 197) adlı eserde de, zarf-fiillerin cümlede iki fiili bağlayan bir araç gibi kullanıldığı ve şahıs ya da zaman ekleri almadığı ifade edilmiştir. Burada, fiillerden birinin bağımsız, diğerinin ise bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Aynı eserin 1960 baskısında, zarf-fiillerin yalnızca bağlama görevi değil, aynı zamanda fiili açıklama işlevi de üstlendikleri belirtilmiştir (1960, s. 217).

Son dönem çalışmalarda, Azerbaycan Türkçesinde zarf-fiillerin bağlama görevine yeterince yer verilmemektedir. Halilov, zarf-fiillerin cümlede kendilerinden önceki kelimelerle birleşerek oluşturduğu “fiilî bağlama” yapısının cümlenin birleşik bir ögesi olduğunu belirtmiştir. Ona göre: “*Fiilî bağlama, fiilin tasriflenmeyen şekillerinden biri olup zamana, şahsa ve kemiyete göre değişmez; esas fiilin yanında kullanılır ve onun tarzını, zamanını, sebep ve maksadını belirtir*” (2018, s. 211). Kazımov (2010, s. 340) ise fiilî bağlamayı, zarfın özelliklerini de taşıyan hibrit bir yapı olarak tanımlamıştır. Fiillerin zarf-fiil eki alarak esas özelliklerini korumakla birlikte, zarfın özelliklerini de kazandığını belirtmiştir. Abdullayeva (2013, s. 86) ise yalnızca zarf görevine odaklanmış ve bağlama işlevine hiç değinmemiştir.

Sonuç olarak, Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde zarf-fiillerin cümledeki işlevleri arasında belirgin bir fark bulunmamaktadır. Her iki dilde de zarf-fiillerin zarf işlevine ağırlık verilmiş, ancak cümledeki bağlama işlevi çoğunlukla göz ardı edilmiştir. Bu nedenle, gelecekte yapılacak çalışmaların, zarf-fiillerin bağlama işlevi üzerine odaklanması, hem sözdizimsel hem de anlamsal analiz açısından önemli katkılar sağlayacaktır.

5. ZARF-FİİL EKLERİ

Fiilin kök veya gövdelerine zarf-fiil ekleri eklenerek zarf-fiiller oluşturulur. Ünlü ile biten fiillerde, zarf-fiil eki ile fiil kök veya gövdesi arasına /-y-/ yardımcı ünsüzü girer. Zarf-fiil ekleri, ünlü ve ünsüz uyumlarına uygun bir şekilde kullanılır. Ancak, yalnızca -ken zarf-fiil eki ünlü ve ünsüz uyumlarına uymamaktadır.

Çağdaş Türk şivelerinde yaklaşık 70 farklı zarf-fiil eki bulunmaktadır. Bu eklerin çoğu, Eski Türk Abidelerinde de mevcuttur (Aliyev, 1989, s. 31). Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde zarf-fiil ekleri, genellikle fiillere eklenerek fiilin nasıl ve ne zaman gerçekleştirildiğini, hangi durumda olduğunu belirten yapılar meydana getirir ve bu yapılar cümlenin zarfı olarak işlev görür. Zarf cümleciklerinde, bir cümlenin diğer cümlenin parçası hâline getirilmesinde zarf-fiil ekleri önemli bir rol oynar. Bu bağlamda, zarf-fiil eki ile oluşturulan kelime, cümlede hem zarf hem de bağlama işlevi üstlenir.

Zarf-fiil eki, tek bir morfemden oluşabileceği gibi bazı eklerin birleşerek kalıplaşması sonucu da meydana gelebilir. Bu, genellikle bir sıfat-fiil ekinin genişlemesiyle oluşur (Timurtaş, 1994). Timurtaş, zarf-fiilleri hal, zaman ve bağlama olmak üzere üç kısımda incelemektedir (1994, ss. 137-140).

5.1. Zarf-Fiil Eklerinin Bölgesi

Yüce, “Gerundium im Türkischen” adlı eserinde zarf-fiilleri, saf zarf-fiil formları (reine gerundialformen), durum ekleri olarak oluşan zarf-fiil formları (gerundialformen aus verbalnomen mit kasussuffixen), karışık zarf-fiil formları (gemischte gerundialformen) ve diğer formlar (sonstige former) olmak üzere dört grupta incelemektedir (1999, ss. 27-127). **Bu çalışmada, Nuri Yüce'nin zarf-fiil eklerini dört ana başlık altında sınıflandırdığı tasnif esas alınmış; ancak ağızlara özgü ve günümüz Türkiye Türkçesinde kullanılmayan zarf-fiil ekleri (örneğin -acötu(ru), -nsıraç, -asa vb.) inceleme kapsamı dışında bırakılmış, mevcut örneklerde yalnızca işlek zarf-fiil eklerinin kullanımı ve işlevleri gösterilmiştir.**

5.1.1. Saf Zarf-Fiil Ekleri

5.1.1.1 -Up

-Up zarf-fiil eki, Türkçede tarihsel olarak en yaygın kullanılan zarf-fiil ekidir ve Eski Türk metinlerinde Arap alfabesindeki bir sesli harf işareti (ﻩ) ile ifade edilmiştir (Şenlik, 2022, s. 128). Azerbaycan Türkçesinin eski dönemlerinde, yazı ve konuşma dilinde aktif bir şekilde -IbAnI, -IbEn şekillerinde kullanılmıştır. Kazımbey'e (1846, s. 310) göre bu ek -Ib ve -An eklerinin birleşiminden oluşmuş ve geçmişte olan hareketin tamamen icra olunduğunu ifade eder. Mirzezade (1962, s. 284) ise bu ekin -Ib ekiyle aynı anlama geldiğini ve XIX. yüzyıla kadar edebi dilde aktif olarak kullanıldığını, fakat zamanla normatifliğini kaybettiğini ifade etmiştir. Caferoğlu (1958), bu eki etimolojisi karanlık bir ek sayar ve -uban, -üben eklerinin Azerbaycan ağızlarında ve eski yazı dilinde mevcut olmayan -arak, -erek gerundium eklerinin yerine kullanıldığını belirtmiştir. Biçimsel açıdan, -(y)UbAn eki, -(y)Up eki ile açıkça ilişkilidir. Ancak ilki, bir enstrümantal formdur (Şenlik, 2022, s. 133).

Her iki Türkçede bu ek, ardışık eylemleri veya bir eylemin sonucunda gerçekleşen diğer eylemleri ifade etmek için kullanılır. Bu zarf-fiil ekinin Türkçede temel işlevi, alta sıralı yapıyı, cümlede herhangi bir zarf ilişkisi ifade etmeden üst yapıya bağlamasıdır (Aydemir, 2013).

Johanson, -Up zarf-fiil ekinin en eski işlevinin postterminallik⁹ olduğunu, ancak günümüzde görünüşsel olarak terminal işlevi gördüğünü belirtmiştir (1991, s. 105). -(y)Up eki, genellikle önermeler arasında bir “ve” ilişkisi oluşturur; bağlama bağlı olarak “ve sonra” ya da “ve böylece” anlamına da gelebilir. Burada birbirine bağlanan yapılar arasında genellikle bir sıralama ilişkisi vardır (Johanson, 1990, s. 140).

Örnek:

*O üniversiteyi bitir**ip** Bakü'ye gitti.*

*O, üniversiteti bitir**ib** Bakıya getdi.*

⁹ Postterminal bakış açısı bir olayı kritik sınırı aştıktan sonraki bir safhada gözlemlemeye imkan verir.

O üniversiteyi bitirdi ve sonra Bakü'ye gitti.

O, universiteti bitirdi və sonra Bakıya getdi.

O üniversiteyi bitirdi ve böylece Bakü'ye gitti.

O, universiteti bitirdi və beləcə Bakıya getdi.

Türkçede -Up zarf-fiil ekiyle oluşturulan zarf cümlecikleri, genellikle iki olay arasında öncelik veya eş zamanlılık ilişkisi kurar.

1. **Öncelik İlişkisi** ile kurulan zarf cümlecikleri: Temel cümledeki olay, yan cümledeki olaydan sonra gerçekleşmiştir. Bu durumda, yan cümlede belirtilen eylem önce tamamlanmış, ardından temel cümledeki eylem gerçekleşmiştir.

Örnek:

Derslerini bitirip dışarı çıktı.

Dərslərini bitirib çölə çıxdı.

İlk olarak derslerini bitirme eylemi gerçekleşmiş, ardından dışarı çıkma eylemi yapılmıştır.

2. **Eş Zamanlılık İlişkisi** ile kurulan zarf cümlecikleri: İki eylem aynı zaman diliminde meydana gelmiştir. Bu kullanım, temel cümledeki ve yan cümledeki eylemlerin eş zamanlı gerçekleştiğini ifade eder.

Örnek:

Gitar çalıp şarkılar söylerler (Nesin, 2006, s. 11).

Şarkı söyleme ve gitar çalma eylemleri aynı anda gerçekleştirilmiştir.

-İb zarf- fiil eki zaman açısından sıralı eylemleri ifade etmeye son derece uygun olması nedeniyle, metinde olaylar arasında bir **neden-sonuç ilişkisi** de kolaylıkla ima edilebilir (Şenlik, 2022, s. 129). Bu tür kullanımlarda, eylemlerin ardışıklığı ile aynı zamanda bu olaylar arasındaki neden-sonuç ilişkisini ifade edilir.

Örnek:

Çalışıp sınavı iyi geçti.

(Çalıştım, bu sebepten sınavı geçtim.)

Koşup çok yoruldum.

(Koştum, bu sebepten çok yoruldum.)

-Up zarf-fiil eki, **periyodik zincirleme** cümleler oluşturmak için kullanılabilir. Tarihi Türk dillerinde bir üslup özelliği olarak sıkça kullanılan bu tür periyodik zincirleme cümleler, günümüzde modern Türkçede oldukça sınırlı bir biçimde kullanılmaktadır (Aydemir, 2010, s. 64).

Örnek:

Odayı temizleyip, evin havasını değiştirip evden çıktı.

-mEyIp zarf-fiil eki, -Up zarf-fiil ekinin **olumsuz** şeklidir. Bu zarf-fiil eki ile de **şekil** bildiren zarf cümlecikleri oluşturulmaktadır.

Sabah da hiçbir şey yemeden / [yeməyip] gittin (Efendiyev, 2017, s. 39).

Səhər də heç nə yeməyib / [yeməmiş] / [yemədən] getmişən (Efendiyev, 2005, s. 172).

Azerbaycan Türkçesinde -Ub Ekinin Kullanımı:

Azerbaycan Türkçesinde -Ub eki, -miş zaman ekinin eş anlamlısı olarak fiilin geçmiş zamanını oluşturur. Bu bağlamda, Azerbaycan Türkçesinde -Ub eki, **eşsesli** bir ek olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye Türkçesinde ise bu tür bir zaman eki bulunmamaktadır. Azerbaycan Türkçesinde -Ib eki hem zaman hem de zarf-fiil eki olarak kullanıldığından, bazı cümlelerde kelimenin zarf-fiil veya fiil olduğunu virgöl ile belirleriz.

Örnek:

1. *O dərslərini oxuyub / oxuyaraq müəllimə təqdim etmək üçün suallar hazırlayıb.*

(O, derslerini okuyup öğretmene sunmak için sorular hazırlamıştır.)

2. O dərslərini **oxuyub**, müəllimə təqdim etmək üçün suallar hazırlayıb.
(*O, derslərini **okumuş**, öğretməne sunmaq için sorular hazırlamıştı.*)

Burada birinci cümledeki *oxuyub* zarf-fiil, ikinci cümledeki ise müstakil fiildir.

5.1.1.2.-ArAk

-ArAk zarf-fiil eki, Oğuz lehçeleri grubuna ait bir ek olup, Eski Anadolu Türkçesi dönemi yazılı metinlerinde sınırlı düzeyde kullanılmış, ancak Osmanlı Türkçesi döneminde işlevsellik kazanarak Türkiye Türkçesinde oldukça verimli bir zarf-fiil eki hâline gelmiştir. Korkmaz (2009, s. 993), bu ekin kökeniyle ilgili üç farklı görüş bulunduğunu belirtmektedir. Birinci görüşe göre, -ArAk eki, istek kipinin eki olan -A ile karşılaştırma eki +rAk'ın birleşiminden oluşmuştur. İkinci görüş, -U zarf-fiil eki ile +rAk karşılaştırma ekinin birleşiminden meydana geldiğini ileri sürmektedir. Üçüncü görüşe göre ise -ArAk, geniş zaman eklerinden -Ur/-Ar ile pekiştirme eki olan +ok'un birleşimiyle ortaya çıkmıştır. Yüce (1999, ss. 42-47), -ArAk ekinin -A (-I/-U) eki ile -rAk karşılaştırma ekinin birleşiminden oluştuğunu savunmaktadır. Bu görüş, fonetik ve anlamsal açıdan daha bütünlüklü bir açıklama sunduğundan daha yaygın kabul görmektedir.

-ArAk ekiyle kurulan zarf-fiiller, temel olarak fiilin **gerçekleşme biçimini** ifade etmekte olup, bu tür zarf-fiil cümlecikleri **durum ya da tarz zarfı** görevindedir. Bu bağlamda, -ArAk ekiyle oluşturulan yan cümleler, eylemin nasıl gerçekleştiğini bildiren yapılar meydana getirir:

Örnek:

“Mühendis kaşlarını çatarak dinliyordu” (Efendiyev, 2017, s. 65).

“Mühəndis qaşlarını çataraq dinləyirdi” (Efendiyev, 2005, s. 193).

“Buldozerçi gülümsəyərək kağızı Soltana uzatdı” (Efendiyev, 2005, s. 78)

“Gülümseyerek kâğıdı Sultan`a uzattı” (Efendiyev, 2017, s. 203)

Bu örneklerde zarf-fiil cümlecikleri, ana fiili niteleyen tarz zarfı işlevindedir.

ArAk ekiyle oluşturulan zarf-fiil cümlecikleri, zaman açısından ana fiille ya eş zamanlılık ya da ardışıklık (sıralılık) ilişkisi kurar:

Örnek:

“Kadın **gülümseyerek** [gülümseye gülümseye] salonu sevecen bakışlarla süzdü” (Efendiyev, 2017, s. 138)

“Qadın **gülümsəyərək** [gülümsəyə-gülümsəyə] zalı mehriban nəzərlərlə süzdü” (Efendiyev, 2005, s. 254).

Bu örnekte, “gülümsemek” ve “süzme” fiilleri eş zamanlı olarak gerçekleşmiştir.

“Ben köprünün olduğu yerde sesler **duyarak** çabucak dışarı çıktım” (Efendiyev, 2017, s. 111).

“Mən körpü tərəfdə səs-küy **eşidərək** cəld geyinib bayıra çıxdım” (Efendiyev, 2005, s. 231).

Bu cümlede ise önce seslerin duyulması, ardından dışarı çıkılması söz konusudur. Bu da ardıcılık ilişkisini göstermektedir. Buna karşılık, -A zarf-fiil ekiyle kurulan yapılarda bu tür bir ardıcılık anlamı oluşturulmaz.

Ayrıca -ArAk ekiyle oluşturulan zarf-fiil cümlecikleri bazı bağlamlarda **neden-sonuç ilişkisi** de kurabilir. Bu tür cümlelerde bir eylem diğerinin nedeni olarak sunulur:

Örnek:

“Tufanın gürültüsünü **dinleyerek** az önceki düşüncelerimi hatırlıyordum” (Efendiyev, 2017, s. 103).

“Mən tufanın gurultusunu **dinləyərək** bir az qabaqkı düşüncələrimi xatırlayırdım” (Efendiyev, 2005, s. 224).

Bu örnekte, tufanın gürültüsünü dinlemek, düşüncelerin hatırlanmasına neden olmuştur. Bu durum, -ArAk ekinin yalnızca tarz ve zaman ilişkisi değil, aynı zamanda anlam bakımından nedensellik ilişkisi de kurabildiğini göstermektedir.

-ArAk ekinin **olumsuz biçimi** olarak -mAyArAk kullanımını da mümkündür. Bu biçim, fiilin gerçekleşmediğini değil, bir fiil gerçekleşmeksizin başka bir fiilin meydana

geldiğini, yani bir davranışın yokluğu çerçevesinde başka bir fiilin gerçekleştirildiğini belirtir. Bu yönüyle -mAyArAk yapısı, bir eylemin **yapılma tarzını** ifade ederken, olumsuzluk anlamından çok, şekil ve tarz gösterilmeye çalışılmaktadır.

Örnek:

“O, gözlerini kartaldan **çekmeyerek [çekmeden] [çekmeyib]**, gönülsüz bir şekilde başını salladı” (Efendiyev, 2017, s. 93).

“O, gözlerini qartaldan **çəkməyərk [çəkmədən] [çəkməyib]**, könülsüz halda başını tərpatdı” (Efendiyev, 2005, s. 216).

Burada asıl amaç, bir davranışın yapılmadığını ifade etmekten ziyade, o davranış nasıl yapıldığını vurgulamaktır.

-Ub ve -ArAk eklerinin eşdeğerliği

Bazı kaynaklarda -Ub ve -ArAk zarf-fiil eklerinin işlevsel ve anlamsal bakımdan birbirine yakın olduğu, bazı bağlamlarda ise birbirlerinin yerine kullanılabilirdiği belirtilmektedir (Kazımov, 2010, s. 291). Aşağıdaki örneklerde bu eşdeğerlik açıkça görülmektedir:

Türkiye Türkçesi

Azerbaycan Türkçesi

“Adil, gözlerini yüzüme **dikerek** birkaç saniye sustu” (Efendiyev, 2017, s. 84)

“Adil gözlərini üzümü **dikərək** bir neçə saniyə susdu” (Efendiyev, 2005, s. 208)

“Adil gözlerini yüzüme **dikiş** birkaç saniye sustu” (Efendiyev, 2017, s. 84)

“Adil gözlərini üzümü **dikiş** saniyə susdu” (Efendiyev, 2005, s. 208)

Her iki yapı da aynı anlamı taşısa da, -Ub ekiyle kurulan yapılar genellikle eylemler arasında ardıllık veya sonuç ilişkisi kurmakta daha işlevseldir. Buna karşılık, -ArAk ekiyle kurulan yapılarda eylemin gerçekleştirilme biçimi ön plana çıkarılmaktadır. Dolayısıyla, bu eklerin eş anlamlılığı her bağlamda geçerli olmayıp, kullanım tercihleri bağlamın semantik özelliklerine göre değişmektedir.

5.1.1.3.-IcAk

Türkiye Türkçesinde -(y)IcAk zarf-fiil eki, Batı Türkçesinin ilk dönemlerinde kullanılmış olsa da, zamanla yazı dilindeki kullanımını yitirmiştir. Eski Anadolu Türkçesinde oldukça yaygın olan bu ek, Osmanlı Türkçesinde de bir süre *di-y-içek*, *at-ıcağ* gibi örneklerde görülmektedir. Ancak daha sonraki dönemlerde bu ek yazı dilinden düşmüş ve yerini tamamen -IncA zarf-fiil ekine bırakmıştır (Ergin, 2009, s. 344). Bununla birlikte, -(y)IcAk eki Türkiye Türkçesinin çeşitli ağızlarında günümüzde de varlığını sürdürmektedir.

Azerbaycan Türkçesinde ise **-cağ / -cək** zarf-fiil eki, sınırlı da olsa güncel kullanıma sahiptir. Bu ekin, XVI. yüzyıla kadar **-ğAc** biçiminde kullanıldığı ve bazı diyalektlerde **-cAğIn** şeklinde de görüldüğü belirtilmektedir (Halilov, 2018, s. 215).

-(y)IcAk¹⁰ zarf-fiil eki, **zaman anlamı** taşıyan zarf-fiiller türeterek terminal zaman cümleciklerinin kurulmasında işlev görür. Genellikle bu ekle kurulan yapılar, temel cümledeki eylemin, yan cümlede belirtilen eylemle **eşzamanlı veya hemen ardından** gerçekleştiğini ifade eder. Çoğu bağlamda bu yapı, gerçekleşmenin aciliyetini veya anilik durumunu da ima etmektedir. Ancak Şenlik (2022, ss. 137-138), söz konusu ekin her zaman aciliyet anlamı taşımadığını, bu yorumun bağlamdan çıkarımla yapıldığını ifade etmiştir.

Aynı şekilde **-(y)IcAk** ekiyle kurulan zarf cümlecikleri, temel cümledeki eylemin başlangıç anını belirtir (Kazımov, 2010, s. 344). Çoğu zaman bu yapılar arasında **zaman ilişkisi** yanında **nedensellik ilişkisi** de oluşmaktadır (Abdullayev, Seyidov, & Hesenov, 2007, s. 162).

Aşağıdaki örnek, söz konusu yapının nasıl bir zaman ilişkisi kurduğunu göstermektedir:

Örnek:

¹⁰ Etimolojik açıklamalar için bkz. Yüce 1999

“Bunu eşidəcək mən də Rza bəy kimi başıma, dizimə vurmağa başladım.” (Nesin, 2006, s. 83)

(Bunu duyunca Rza Bey gibi başımı ve dizlerimi vurmaya başladım.)

Bu örnekte, “eşidəcək” (duyunca) eylemi ile ardından gelen temel eylem (başını ve dizini vurma) arasında doğrudan bir terminal zaman ilişkisi kurulmuştur. Yan cümledeki eylemin gerçekleşmesiyle temel cümledeki eylem başlamıştır. Aynı zamanda, burada duymanın, diğer eylemin nedeni olduğu da söylenebilir. Bu yönüyle -(y)IcAk eki, hem zaman hem de nedensellik ilişkisi kurma bakımından işlevsel bir yapıdır.

5.1.1.4.-(y)InçA

-(y)InçA zarf-fiil eki, tarihsel olarak -ĠInçA biçiminden türemiştir. Başındaki /g-/ ön sesi zamanla düşerek günümüzdeki -(y)InçA / -(y)UncA formunu almıştır. Bu ek, Eski Türkçede ġInçA, Eski Anadolu Türkçesinde -InçA, Osmanlı Türkçesinde ise -InçA biçiminde kullanılmıştır (Hacı, 2019). Alman Türkolog Annemarie von Gabain’e göre bu zarf-fiil eki, fiilden ad türeten /-g/, iyelik eki olan /+I/ ve eşitlik hâli eki olan /+çA/ biçimlerinin birleşiminden oluşmuştur (Korkmaz Z. , 2009, s. 1004).

Eski dil aşamalarında genellikle limitatif¹¹ (limitative) işlevle, “-e kadar” anlamında kullanılmış olan bu ek, Türkiye Türkçesinin çağdaş standart dilinde daha çok terminal (terminaler) işlevde kullanılmaktadır (Şenlik, 2022, s. 141). Ancak cümle yüklemeleri olumsuz hâle getirildiğinde, yapı limitatif anlamda da yorumlanabilir.

Aşağıda verilen tablolarda bu ekin farklı işlevlerdeki kullanımları örneklenmiştir:

Tablo 1 – Limitatif Anlam

¹¹ “-e kadar” ya da (ana cümlenin olumsuzlanmasıyla) veya “önce” anlamında

Türkiye Türkçesi

Azərbaycan Türkçesi

Köprü kurulup bitmeyince hiçbir yere Körpü salınıb qurtarmayınca heç yerə gitmem.

getməram (Efendiyev, 2005, s. 202).

Köprü kurulup bitirilinceye kadar hiçbir Körpü salınıb qurtarana qədər heç yerə yere gitmem (Efendiyev, 2005, s. 76).

getməram.

-

Köprü salınıb qurtarmamış heç yerə getməram.

Tablo 2 – Terminal Anlam

Türkiye Türkçesi

Azərbaycan Türkçesi

İçəriye girince kapıyı kapattı.

İçəri girincə qapını bağladı.

Tablo 3 – Terminal Anlam + Sebep-Sonuç İlişkisi

Türkiye Türkçesi

Azərbaycan Türkçesi

Tarihi eşya geriye getirilince kıyametler koptu (Nesin, 2013, s. 63).

Tarixi əşyalar geri gətirilincə qiyamət qopdu.

Tarihi eşya geriye getirildiğinde kıyametler koptu.

Tarixi əşyalar geri gətirildikdə qiyamət qopdu.

-

Tarixi əşyalar gətirilən kimi qiyamət qopdu.

Her iki Türkçenin yazı dilinde de -(y)IncA eki, **şart anlamı** taşıyan zarf cümleciklerinin kurulmasında da kullanılmaktadır:

Türkiye Türkçesi

Azərbaycan Türkçesi

İnsan isteyince yapabiliyor.

İnsan istəyincə edə bilər.

Eğer insan isterse, yapabilir.

Əgər insan istəsə, edə bilər.

Türkiye Türkçesinde -(y)IncA eki, Azərbaycan Türkçesinden farklı olarak, hareketin hâlini vurgulamak amacıyla da kullanılır. Bu bağlamda, ekin temel işlevi **durumu kuvvetlendirmektir**. Azərbaycan Türkçesinde benzer anlam, sıfat-fiil eki ile “qədər” edatının birleşimiyle sağlanmaktadır:

Türkiye Türkçesi

Azərbaycan Türkçesi

Ormanlara gidip sesim çıkabildiğince Meşəyə gedib səsim çıxa bildiyi qədər bağıryordum (Nesin, 2006, s. 27).

qışqırırdım.

Bunun yanı sıra, -(y)IncA zarf-fiil ekinin olumsuz biçimi, limitatif işlevin yanı sıra **nedensellik** anlamı da taşımaktadır (Abdullayev, Seyidov, & Hesenov, 2007, s. 162).

Türkiye Türkçesi

Azərbaycan Türkçesi

Sen aramayınca ben de haber veremedim.

Sən zəng etməyincə mən də xəbər verə bilmədim.

Sen aramadığın için ben de haber veremedim.

Sən zəng etmədiyün üçün mən də xəbər vermədim.

Bu cümlede, haber verilmemesinin nedeni olarak karşı tarafın aramaması gösterilmektedir.

Türkiye Türkçesinde oldukça yaygın olarak kullanılan -(y)IncA zarf-fiil eki, Azərbaycan Türkçesinde aynı sıklıkta kullanılmamakta; onun yerine genellikle -AndA zarf-fiil eki tercih edilmektedir.

5.1.1.5. -ken

-ken zarf-fiil eki, i- fiilinin tek zarf-fiil şeklidir ve diğer fiillere doğrudan getirilemez (Ergin, 2009). Bu yapı, *ärkän* kökenine dayanmaktadır. Söz konusu yapı, är- fiil kökü ile -ken yardımcı fiil ekinin birleşmesinden oluşmuştur. Ek, hem bağımsız bir “iken” biçiminde hem de fiile bağlanarak -(y)ken şeklinde kullanılabilir. Nitekim bu ek, genellikle asimilasyona uğramadan kullanılmaktadır (Şenlik, 2022, s. 147). Eski Türkçede i- fiili *er-* biçiminde kullanılmıştır ve bu ekin tarihsel gelişimi *er-ür-ken* > *iken* şeklindedir. Kullanım sürecinde **i-** ek-fiili eriyerek kaybolmuştur.

Bu zarf-fiil ekinin dikkat çekici bir diğer yönü, belirsiz ve konumsal durumlarda isim gövdeleriyle de birleşebilmesidir. Bu özellik, ekin yalnızca fiil köklerine değil, isim gövdelerine de eklenerek zarf-fiil oluşturabildiğini ortaya koymaktadır (Kononov, 1941, s. 157). -ken zarf-fiil eki, genellikle fiil çekim eklerinden **şimdiki zaman, geniş zaman, gelecek zaman ve belirsiz geçmiş zaman** kiplerine eklenerek kullanılır. Ancak görülen geçmiş zaman, emir, şart ve istek kiplerinde -ken ekiyle genişletilmiş bir türü bulunmamaktadır.

Şenlik, -ken zarf-fiil ekini “bağlı olmayan birimler” (*ungebundene Einheiten*) başlığı altında inceleyerek, bu yapıyı serbest birimler arasında, basit bağlaştırıcı bir yapı olarak değerlendirir (2022, s. 125).

Azerbaycanlı dilbilimci M. Hüseyinzade (2007, s. 194), bu ekin -Ar, -Ir, -mİş gibi zaman eklerinin *iken* edatı ile birleşiminden oluştuğunu ileri sürerken, Buludhan Halilov (2018, s. 211) ise bu yapının -Ar eki ile *iken* biçimindeki çekim edatının birleşmesiyle meydana geldiğini belirtmektedir.

Azerbaycan Türkçesinin Orfografik Normlarını Onaylayan Yasa'nın 7.1. maddesinde, *idi, imiş, iken* gibi biçimlerin “yardımcı kelimeler” olarak adlandırıldığı ve bu yapıların; isim, sıfat, sayı, zamir gibi ad soylu kelimeler ile ünlü harfle biten zarflar ve fiillerden sonra ayrı yazıldığı, ünsüzle biten fiillerden sonra ise ya ayrı yazıldığı ya da ilk ünlü harfi düşürülerek ekleşmiş biçimde birleşik yazıldığı belirtilmiştir.¹²

¹² <https://e-qanun.az/framework/42073>

-ken zarf-fiil eki, her iki yazı dilinde de **eşzamanlılık** ifade eden zarf cümleciklerinin oluşturulmasında kullanılır:

Örnek:

“...pillekeni düş**arkən** öz hərəkətimə öziüm güldüm.” (Efendiyev, 2005, s. 206)

“...basamaklardan in**erken** kendi yaptığımıza kendim güldüm.” (Efendiyev, 2017, s. 82)

Bunun yanı sıra, bu ek her iki Türkçede de **zıtlık** bildiren zarf cümleciklerinde kullanılabilir (Şenlik, 2022, s. 148); (Abdullayev, Seyidov, & Hesenov, 2007, s. 168). Bu kullanımda zarf cümlecigi, temel cümledeki olayın karşıtı olarak değerlendirilir:

Türkiye Türkçesi

Azerbaycan Türkçesi

*Herkes eğlen**irken** o köşede sessizce Hamı aylan**arkən** o sakitcə kənarında oturuyordu.*

otururdu.

Bu cümlede, temel cümledeki olay (sessizce oturma) ile zarf cümleciginde belirtilen durum (herkesin eğlenmesi) arasında bir zıtlık ilişkisi vardır.

-ken ekiyle kurulan zarf cümlecikleri, bazen **nedensellik** anlamı da taşıyabilir. Bu tür yapılarda, zarf cümlecigi [mademki / zaten] gibi anlamlarla yeniden yapılandırılabilir. Bu nedensel anlamın oluşması için fiilin **-miş** formuyla kullanılması şart değildir (Şenlik, 2022, s. 148). Bu tür yapılarda genellikle zarf cümleciginde anlatılan olay, temel cümledeki olaydan daha önce gerçekleşir; dolayısıyla burada bir **öncelik ilişkisi** de söz konusudur:

Türkiye Türkçesi

Azerbaycan Türkçesi

*İstanbul'a gelmiş**ken**¹ konferansa da İstanbula gəlmiş**kən**¹ konferansda da iştirak katıldık².*

etdik².

Bu cümlede, “İstanbul’a gelmek” eylemi ile “konferansa katılmak” eylemi arasında bir **nedensellik ilişkisi** kurulmuştur. Zarf cümlecigi, temel cümledeki eylemin gerekçesini üstü kapalı biçimde ifade eder. Yani konuşurun zihinsel bağlamında “Mademki İstanbul’a kadar geldik, bu fırsatı değerlendirerek konferansa da katıldık”

düşüncesi yer almaktadır. Bu kullanımda zarf cümlecığı, zaman bakımından önce gelen bir eylemi ifade ederken, aynı zamanda temel cümledeki eylemin gerekçesi veya ön şartı olarak işlev görür. Dolayısıyla cümlede hem öncelik hem de nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.

Türkiye Türkçesinde, Azerbaycan Türkçesinden farklı olarak, -ken ekiyle kurulan zarf cümlecikleri cümlede niceliksel (kemiye göre) bir değişkenlik de gösterebilir:

Türkiye Türkçesi

Azerbaycan Türkçesi

Sanatçılar, büyük eserlerini vermeden önce ya da Sanatçılar büyük əsərlərini yaratmamışdan verirlərken sinirli olurlarmış. (Nesin, 2006, s. 66) *əvvəl və ya verərəkən əsəbi olurlar.*

Biraz sonra çocuklar yatakta tepişirlərken kavgaya Bir müddət sonra uşaqlar çarpayıda başladılar. (Nesin, 2006, s. 111) *təpikləşərəkən dava etməyə başladılar.*

5.1.1.6. -A

-A zarf-fiil eki, *Eski Türkçede* kullanılan ve günümüzde de farklı Türk dillerinde çeşitli varyantlarıyla karşımıza çıkan eski bir ektir. Eski Türkçede bu ekin tek başına kullanımı yaygınken, zamanla bu kullanım azalmış, yerini **tekrarlı** kullanımlara bırakmıştır. Günümüzde ise bu ek genellikle ikili ve tekrarlı biçimde (örneğin, *yürüye yürüye, bakına bakına*) kullanılmaktadır.

Bu zarf-fiil ekinin tek başına kullanıldığı örnekler oldukça sınırlıdır ve bu tür kullanımlarda genellikle birleşik fiil etkisi söz konusudur. Yalnızca belirli kalıplaşmış yapılarda bu tür kullanımlar varlığını sürdürmektedir. Örneğin, saat bildiren ifadelerdeki “*kal-a*” ve “*geç-e*” kelimelerinde bu ekin tekil hali yaşamaktadır (Ergin, 2009, s. 339).

Türkiye Türkçesi

Azerbaycan Türkçesi

Yediyi beş geçe araba kapının önünde durdu. Səkkizə beş dəqiqə işləmiş maşın qapının önündə durdu. (Nesin, 2006, s. 123)

Burada *geçe* kelimesi, “-A” zarf-fiil ekinin tekil kullanımına örnektir. Zaman ifadesi içinde eriyerek kalıplaşmış bir biçimde kullanılmaktadır. **Azerbaycan Türkçesinde bu türden tekil kullanım bulunmamaktadır.**

Öte yandan, “diye” biçimiyle görülen -A eki artık edat işlevi kazanmaya başlamıştır (Ergin, 2009, s. 339). Yüce (1999, s. 36)’ye göre bu yapı, çoğunlukla iki cümle arasında **bağlayıcı** rolü üstlenmektedir. Kononov (1941, s. 154), bu ekin tekil biçimle iki ayrı kullanım şeklini tespit eder:

1. **Fiilin sentetik biçimlerinde:** *yaz-a-dur-mak, bak-a-kal-mak, yaz-a-bil-mek*
2. **Müstakil biçimlerde:** *geç-e, kal-a, diye<diye.*

“-A” zarf-fiil ekinin tekrarlı kullanımı, bir eylemin tarzını, süresini, yoğunluğunu veya sıklığını ifade edebilir. Ayrıca, bu tür yapılar **nedensel bağlamda** da yorumlanabilir (Şenlik, s. 134).

Türkiye Türkçesi

Azerbaycan Türkçesi

O çalışa çalışa başarıya ulaştı.

O çalışa-çalışa uğur qazandı.

Burada *çalışa çalışa* ifadesi, eylemin sürekli tekrarını vurgular ve başarıya ulaşma eylemiyle nedensel bir ilişki kurar. Yani *çok çalıştığı için başarılı oldu* anlamı yüklenmiştir. Zarf cümlecığı bu durumda hem süreklilik hem de sebep-sonuç ilişkisi taşımaktadır.

Bu ek yalnızca zamansal değil, aynı zamanda **görünüştüsel** bir işlev de üstlenmektedir. Ancak görünüştüsel işlevi çoğunlukla zamansal işlevin gölgesinde kalmıştır. Bu zarf cümlecikleri, eylemin başlangıç ve bitişi arasında geçen süreci yani interterminal bir durumu ifade eder (Aydemir, 2010, s. 71).

Türkiye Türkçesi

Azerbaycan Türkçesi

“Sonra biz Dağüstü Parkından inip sahilden geze geze eve gittik” (Efendiyev, 2017, s. 141).

“Sonra biz Dağüstü parkdan düşüb sahillə gəzə-gəzə evə getdik” (Efendiyev, 2005, s. 256).

Geze geze zarf-fiili, hareketin sakin, kesintisiz ve uzunca bir sürede gerçekleştirildiğini bildirir. Burada esas eylem olan *eve gitmek* eylemi, *gezerek gitmek* biçiminde süreklilik ve tarz kazanmaktadır.

5.1.1.7. -(y)All

-(y)All zarf-fiil eki, Eski Türkçede kullanılan *-gAll* ekinin evriminden türetilmiştir. Bu ekin oluşum sürecinde /g-/ ünsüzü düşerek günümüzdeki *-All* biçimi ortaya çıkmıştır. Ek ile ilgili farklı dilbilimsel görüşler bulunmaktadır. W. Bang’a göre bu ek, gelecek zaman eki *-gA* ile *-All* zarf-fiil ekinin birleşmesinden türemiştir (Korkmaz Z. , 2009, s. 1009). Eski Türkçede “-mek için” veya “-mak için” anlamında kullanılarak sebep-sonuç ilişkisi kuran hal zarfı işlevi görürken, Batı Türkçesinde “-den beri” anlamında kullanılmış ve bu anlamıyla devamlılık bildiren yapılara dönüşmüştür (Ergin, 2009, s. 342).

-(y)All ekiyle kurulan zarf cümlecikleri, temel cümleye **zamansal** bir arka plan sağlar. Zarf cümlecğinde bildirilen olay tamamlanmış olup, bu olaydan sonra temel cümledeki eylem başlamaktadır. Bu bağlamda, zarf cümlecğindeki olay temel cümledeki olaydan önce gerçekleşmiş olur. Ayrıca, zarf cümlecğinin yüklemine oluşturan fiil, sınırlandırılmış bir eylemdir ve temel cümleyle örtüşmez (Aydemir, 2010, s. 82).

Türkiye Türkçesi

Buraya geleli sizi düşünceli görüyorum.

“Almanya’da yaşayalı yirmi beş yılı geçti”
(Nesin, 2006, s. 123).

“Saate baktım, sofraya oturalı bir buçuk Saata baxdım, masa arxasında əyləşəli saat olmuş” (Nesin, 2006, s. 129).

Azerbaycan Türkçesi

“Buraya gələli sizi daim düşüncəli görürəm” (Nesin, 2006, s. 211)

Ayropada yaşayalı beş il oldu.

saat yarımđı.

Bu örneklerde -(y)All ekiyle kurulan zarf cümlecikleri, temel cümlede bildirilen olaydan daha önce gerçekleşmiştir. “Gelmek”, “yaşamak” ve “oturmak” eylemleri tamamlandıktan sonra gözlem veya yorum yapılmıştır.

Yüce (1999, s. 69), eğer -(y)All ekiyle kurulan zarf cümlecığının yüklemının önüne aynı eylemin geçmiş zaman biçimi getirilirse, **zarf cümlecığı içerisindeki olay bariz bir biçimde vurgulanmış olur.**

Türkiye Türkçesi

Azerbaycan Türkçesi

Kendimi bildim bileli bunları düşünüyorum. Özümü bildim bilâli bunları düşünürüm.

“Bilmek” fiilinin geçmiş zamanla tekrar edilmesi, olayın süregeldiğini ve kişisel farkındalığın uzun süredir devam ettiğini vurgular.

Ayrıca -(y)All ekiyle **nedensellik** anlamı taşıyan zarf cümlecikleri oluşturulabilir (Şenlik, 2022, s. 147).

Türkiye Türkçesi

Azerbaycan Türkçesi

Seni üzgün gör^{eli} hiç yüzüm gülmüyor. səni kədərli gör^{əli} üzüm gülmür.

Seni üzgün gör^{düğüm}den [gördüğüm için] səni kədərli gör^{düyümdən} [gördüyüm hiç yüzüm gülmüyor. üçün] üzüm gülmür..

“Görmek” fiilinin tamamlanması, kişinin duygu durumunu etkileyen sebebi ifade etmektedir.

5.1.2. DURUM EKLERİ İLE OLUŞAN ZARF-FİİL EKLERİ

5.1.2.1. -DıktA

-DıktA ekiyle zaman anlamı taşıyan zarf-fiiller oluşturulmaktadır. Bu ek, Eski Anadolu Türkçesi, Osmanlı Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde tarihsel süreç

boyunca yaygın olarak kullanılmıştır. Günümüz Türkiye Türkçesinde ise, sıfat-fiil ekinin lokatif hâl ekiyle ve araya giren iyelik ekleriyle birlikte kullanımı sürmektedir.

-DıktA zarf-fiil eki, *-Dik* sıfat-fiil eki ile *-tA* lokatif hâl ekinin birleşiminden oluşmuştur. Geçmiş zaman anlamı taşıyan *-Dik* eki, Türkiye Türkçesinde yaygın bir sıfat-fiil eki olarak kullanılmaktadır (Ergin, 2009, s. 335). **Ancak Azerbaycan Türkçesinde bu ek, diğer sıfat-fiil eklerinden farklı olarak bağımsız biçimde kullanılmamaktadır** (Hüseynzade M. , 2007, s. 189).

Bu ek, iyelik eki olarak sıfat-fiil; lokatif ve ablatif hâl ekiyle ise zarf-fiil oluşturur (Kazımov, 2010, s. 299). Türkiye Türkçesinde de bu ekin iyelik eki almış biçimi yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. İyelik eki, diğer sıfat-fiil eklerine de eklenebilir; fakat bu durumda sıfat-fiil eki ile iyelik eki kaynaşmış bir yapı hâlini alır (Ergin, 2009, s. 335).

-Dik sıfat-fiil eki aşağıdaki biçimlerde zarf-fiil oluşturur:

- *-Dik* sıfat-fiil eki + lokatif hâl eki: gel+dik+te
- *-Dik* sıfat-fiil eki + iyelik eki + lokatif hâl eki: gel+diğ+in+de
- *-Dik* sıfat-fiil eki + iyelik eki + edat: gel+diğ+in+için
- *-Dik* sıfat-fiil eki + iyelik eki + isim: gel+diğ+in+zaman
- *-Dik* sıfat-fiil eki + iyelik eki + ablatif hâl eki: gel+diğ+in+den
- *-Dik* sıfat-fiil eki + iyelik eki + ablatif hâl eki + sonra: gel+diğ+in+den+sonra
- *-Dik* sıfat-fiil eki + ablatif hâl eki + sonra: gel+dik+den+sonra

Ancak bu çalışmada yalnızca zarf-fiil eklerinin oluşturduğu zarf cümlecikleri incelendiğinden, diğer isim ve edatlarla birlikte kullanılan yapılara yer verilmeyecektir. Bu doğrultuda, özellikle *-DıktA*, *-DikIndA* ve *-DikIndAn* zarf-fiil eklerine odaklanılacaktır.

-DıktA zarf-fiil eki, *-(y)IcAK* zarf-fiil eki gibi “...dığı zaman, ...diğında” anlamlarında terminal zaman zarf cümlecikleri oluşturmaktadır. **Türkiye Türkçesinde zarf-fiil ekleri şahsa göre değişim gösterirken, Azerbaycan Türkçesinde bu yapı çoğu zaman *-AndA* zarf-fiil eki ile karşılanmaktadır.**

Türkiye Türkçesi

Azerbaycan Türkçesi

Kapı çalındı ve kim olduğunu sorduğunda bir Qapı döyüldü kim olduğunu kadın sesi duyuldu.

soruşduqda bir qadın səsi eşidildi.

*“Bir gün yine onların çadırına **gittiğimde** “Bir gün də onların çadırına **gedəndə** buldozer operatörününün kapı önünde oturub buldozerçininin qapıda oturub üst gömleğinin yakasına düğme dikmeye köynəyinin yaxasına düymə tikdiyini çalıştığını gördüm” (Efendiyev, 2017, s. 20). gördüm” (Efendiyev, 2005, s. 156).*

Bu ek ile oluşturulan zarf cümleciklerinde iki önerme arasındaki ilişki uygun bağlamlarda **nedensellik** olarak yorumlanabilir (Şenlik, s. 140) Bu duruma ekin olumsuz şekli de dâhildir.

Türkiye Türkçesi

Azerbaycan Türkçesi

Gülsanem'in gelmediğini gördükte Gülsənəmin gəlmədiyini gördükdə, o doğruca Ali'nin evine gitti.

birbaşa Əli kişiylə getdi.

*“Söyleyecek acı bir söz aradım ve “Mən başqa zəhərli bir söz axtardım və **bulamadığım için** ona kinli bir bakış bunu **tapmadıqda**, ona kinli bir nəzər atarak kalkıp çadıra gittim” (Efendiyev, *salaraq, qalxıb çadıra girdim*” 2017, s. 66).*

(Efendiyev, 2005, s. 194).

*“Adil, buldozer operatörününün ayağı kangren **olduğundan/ [olduğu için]** **elədiyindən / [elədiyi üçün],** kəsmək kəsmək istədiler” (Efendiyev, 2017, s. 119).*

istəyirdilər (Efendiyev, 2005, s. 238).

*“Şimdilik başka işimiz **olmadığından** / “Hələlik başqa işimiz **olmadığından / [olmadığı için]** üçümüz de örgü işinde **[olmadığı üçün]**, üçümüz də hörgü işində Keremhan`a yardım ediyorduk” Kərəmxana kömək eləyirdik” (Efendiyev, (Efendiyev, 2017, s. 35).*

2005, s. 169).

Elde edilen örneklerden hareketle, *-DıktA* ekiyle oluşturulan zarf cümleciklerinin Azerbaycan Türkçesinde zaman ve neden-sonuç ilişkisiyle birlikte **şart anlamı** da kazandığı gözlemlenmiştir:

Türkiye Türkçesi

Azerbaycan Türkçesi

“*Onlar malzemeleri geç vermeye kalkarlarsa ortalığı birbirine katardım*” *verdikdə aləmi bir-birinə vururdum*” (Efendiyev, 2017, s. 68). (Efendiyev, 2005, s. 195).

“*Doğrudur, anarşi yok. Ancak başkan doğrudur, anarxiya deyil, ancaq rəis haksız olursa itiraz edilebilir*” *haqsız olduqda, etiraz eləmək olar*” (Efendiyev, 2017, s. 80). (Efendiyev, 2005, s. 205).

Yukarıda da belirtildiği gibi, **Türkiye Türkçesinde -DıktA eki şahısla uyum sağlayarak farklılaşmakta, Azerbaycan Türkçesinde ise şahıs uyumu olmadan kullanılmaktadır:**

Türkiye Türkçesi

Azerbaycan Türkçesi

“*Döndüğünde ise ben bu konuda ona hiçbir lafetmedim*” (Efendiyev, 2017, s. bir söz demədim” (Efendiyev, 2005, s. 69). 196)

“*Sabah uyandığımızda yağmur*” *Səhər biz oyananda yağış kəsməmişdi*” (Efendiyev, 2017, s. 111) (Efendiyev, 2005, s. 231)

5.1.2.2. -DİKÇA

-DİKÇA eki, -DİK sıfat-fiil eki ile +ÇA eşitlik ekinin birleşiminden meydana gelmiştir (Halilov, 2018, s. 212). Eşitlik ekiyle oluşturulan yapılar, genellikle ana cümledeki eylemle bir **benzerlik veya gerçek dışı bir karşılaştırma** ifade eden yan cümleleri tamamlar (Yüce, 1999, s. 92). Bu yapı, ısrar, tekrar ve devamlılık anlamları taşıyan;

hareket hâlini, süregiden durumu bildiren zarf-fiiller meydana getirir (Ergin, 2009, s. 347).

-DİKÇA eki yalnızca Oğuz grubunda zarf-fiil eki olarak kullanılmaktadır. Ekin kullanıldığı yapılarda vurgu genellikle sondan bir önceki heceye düşer. Olumsuz biçiminde ise vurgu, -mA ekinden bir önceki heceye kayar (Yüce, s. 92).

Bu zarf-fiil eki özellikle **orantılı cümlelerin** kurulmasında işlev görür. Orantılı cümleler, iki ya da daha fazla unsur arasında karşılıklı bir oran veya ilişki kuran cümlelerdir. Bu tür yapılarda bir eylemin artması veya azalması, diğer eylemin de benzer biçimde artması ya da azalmasıyla sonuçlanır. Şenlik (2022, s. 150), bu yapıların aynı zamanda **neden-sonuç ilişkisi** kurmaya da elverişli olduğunu belirtmiştir. Zarf cümlecğinde ifade edilen artış ya da azalma, temel cümledeki artış veya azalmaya neden olmakta ya da ona **şart** koşmaktadır.

Aşağıdaki örnek cümlelerde bu işlev açıkça görülmektedir:

Türkiye Türkçesi

Azerbaycan Türkçesi

“Ben hızı artırdıkça, sık sık görünüp “Mən sürəti artırdıqca, tez-tez görünüb kaybolan mavi ufuklar da uzaklaşıyordu” qeyb olan mavi üfüqlər də uzaqlaşdı” (Efendiyev, 2017, s. 85) (Efendiyev, 2005, s. 209)

Bu örnekte, yan cümlede yer alan “hızı artırdıkça” ifadesi, -DİKÇA ekiyle kurulmuş bir zarf cümlecğidir ve artış anlamı taşımaktadır. Temel cümledeki “ufukların uzaklaşması” eylemi ise bu artışla orantılı biçimde gerçekleşmektedir. Yani öznenin hız artışıyla birlikte mavi ufukların da uzaklaşması, iki olay arasında karşılıklı bir orantı ilişkisi kurmaktadır. Bu tür kullanımda, zarf cümlecğinde belirtilen artış eylemi, temel cümledeki eylemin gerçekleşmesi için bir ön koşul ya da neden olarak değerlendirilmekte, böylece cümlede hem orantı hem de neden-sonuç ilişkisi kurulmaktadır.

Şenlik, çalışmasında bu yapının Türkiye Türkçesinde hem **değişken** (ör. *Duyduğumca yazdım*: “yalnızca duyduğum kadar yazdım”) hem de **değişmeyen** (ör. *Duydukça yazdım*: “her seferinde bir şey duyduğumda yazdım”) biçimlerde bulunduğunu

belirtmektedir.¹³ Buna karşın **Azerbaycan Türkçesinde bu yapının yalnızca değişmeyen biçimi kullanılmakta, değişken biçimi kullanılmamaktadır.**

-DIKÇA ekiyle oluşturulan zarf cümleciklerinde, yan ve temel cümledeki eylemler genellikle **eş zamanlı** olarak gerçekleşir (Aydemir, 2010, s. 74). Bununla birlikte, söz konusu eş zamanlılık yapısal olarak **neden-sonuç ilişkisi** de doğurabilir:

Türkiye Türkçesi

Azerbaycan Türkçesi

“Köprüünün duvarı yükseldikçe bizim “Körpünün duvarı yükseldikçe bizim hevesimiz de artıyordu” (Efendiyev, 2017, həvəsimiz də artırdı” (Efendiyev, 2005, s. s. 37).

169).

-DIKÇA zarf-fiil ekinin olumsuz biçimi olan **-mAdıkça / -medikçe**, çoğunlukla yan cümleye **koşul** ifade eden bir yan anlam katar (Yüce, s. 95) Bu durumda zarf cümlecigi, temel cümlenin gerçekleşmesi için bir şart bildirir:

Türkiye Türkçesi

Azerbaycan Türkçesi

“Bir kadeh kan içmedikçe aklım başıma gelmez” Bir stəkan qan içmədikçə özümə gəlməyəcəyəm

(Nesin, 2006, s. 66)

Bir kadeh kan içmezsem aklım başıma gelmez.

Bir stəkan qan içməsəm, özümə gəlmərəm.

Yüce (1999), -AndA, -AndAn ve -AnA zarf-fiil eklerinin, -An sıfat-fiil eki ile -A datif, -DAn ablatif ve -DA lokatif hâl eklerinin birleşiminden türediğini belirtmektedir.

¹³ Geniş bilgi için bak (Şenlik, Zur Satzverknüpfung im Altosmanischen, 2022) sayfa 150

5.1.2.3. -AndAn

-AndAn zarf-fiil eki, Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde genellikle “-dUkdAn” formuna benzer bir işlevde kullanılmaktadır (Yüce, 1999, s. 105). Bu ekle oluşturulan yapılar çoğunlukla “sonra” edatıyla birlikte kullanılır. **Ancak Azerbaycan Türkçesinde bu yapı, edat olmaksızın da kullanılabilir.**

Türkiye Türkçesi

Azerbaycan Türkçesi

*Rahim enstitüden mezun **olandan beri** Rəhim institutu bitirəndən bu vəzifədə çalışır bu pozisyonda çalışıyor.* (Hüseynzade M. , 2007, s. 199).

*Rahim enstitüden mezun **olduğundan beri** bu görevde çalışıyor.*

-AndAn zarf-fiil eki, iki eylem arasında bir **öncelik-sonralık** ilişkisi kurar. Aynı zamanda, bir eylemin diğerine zemin hazırladığına dair bir katmanı barındırabilir:

Türkiye Türkçesi

Azerbaycan Türkçesi

Evə gələndən heç bir şey yeməyib.

*Evə gələndən **bəri** heç bir şey yemeyib.*

*Eve geldiğinden **beri** yemek yemedi.*

*Evə gəldiyindən **bəri** heç bir şey yemeyib.*

Səni tanıyandan həyatım tamamilə dəyişib.

*Səni tanıyandan **bəri** həyatım tamamilə dəyişib.*

*Seninle tanıştığım **dan beri** hayatım tamamen değişti.*

*Səni tanıyandan **sonra** həyatım tamamilə dəyişdi.*

Səni tanıyalı həyatım tamamilə dəyişib

Türkiye Türkçesi

Azerbaycan Türkçesi

Seninle tanıştıktan sonra hayatım tamamen değişti.Seni tanıyalı hayatım tamamen değişti.

İlk örnekte **zamansal** bir yorum öne çıkar. Ancak ikinci örnekte, -AndAn bağlam gereği **nedensel** yoruma imkân tanır. Demek ki, -AndAn zarf-fiil ekinin cümle içerisindeki zamansal-devamlılık işlevi ile, bu işlevden nedensellik fikrinin de çıkarılabileceği görülmektedir.

Şenlik, “sonra” unsurunun genellikle ablatif hâli yöneten bir ilgeç olduğunu ve “ol” unsuru ile birleşerek “andan” formunu oluşturduğunu ifade eder. Bu yapı, “ondan sonra” gibi ifadelerle zaman belirten bağlamlarda kullanılmakta ve öncelik ilişkisi kurmanın yanı sıra belirsiz bir nedensellik anlamı da taşıyabilmektedir. Çünkü nedensel ilişkilerde neden, sonuçtan önce gelir (Şenlik, s. 39).

Örneklerden de anlaşılacağı üzere, -AndAn ekiyle kurulan yapılar çoğunlukla zamansal işlev üstlenmekle birlikte, bağlamın etkisiyle nedensel yorumlara da açık hale gelmektedir.

Hüseyinzade (2007, s. 199), bu ekle oluşturulan zarf-fiil yapılarını, ayrılma durumunda kullanılan sıfat-fiillerle biçimsel benzerliğine rağmen, anlam açısından farklı olarak değerlendirmiştir.

Türkiye Türkçesi

Azerbaycan Türkçesi

Dünən Bakıya gələndən sənə məktub var” Bakü`ye gelen birinden sana mektup
(Hüseyinzade M. , 2007, s. 199) *var.*

“Dünən Bakıya gələndən halım yoxdur” Dün Bakü`ye geldiğimden beri
(Hüseyinzade M. , 2007, s. 199) *kendimi iyi hissetmiyorum.*

5.1.2.4. -AndA

-AndA eki, Türkiye Türkçesi gramerlerinde çoğu zaman zarf-fiil eki olarak gösterilmemiştir. Gencal (1971, s. 335), bu yapının -DIĞI vakit, -DIKÇA, -IncA zarf-fiilleri yerine kullanıldığını ve Türkiye Türkçesinin bazı ağızlarında hâlen yaşamakta olduğunu ifade etmektedir. Ergin (2009, ss. 334-335), bu ekin geniş zaman sıfat-fiilinin lokatif biçimi olduğunu ve tarihsel süreçte Azerbaycan Türkçesi sahasında -IncA işlevinde bir zarf-fiil eki olarak kullanıldığını belirtmiştir. Aynı şekilde, Yüce (1999, s. 108), Hüseyinzade (1954, s. 243) ve Şireliyev (1967, s. 282) de bu ekin -An sıfat-fiil eki ile lokatif hâl ekinin birleşiminden türediğini ifade etmektedir.

Oğuz grubu lehçelerinde, bu formdaki /g/ sesi ses bilgisi kurallarına bağlı olarak düşmektedir. Osmanlı Türkçesinde yaygınlaşmamış olan bu yapı, Türkiye Türkçesinin doğu ağızlarında ve Azerbaycan Türkçesinde sıklıkla kullanılmaktadır (Yüce, 1999, s. 108).

-AndA ekiyle kurulan yan cümleciklerdeki eylem, genellikle ana cümledeki eylemden hemen önce ya da onunla **eşzamanlı** gerçekleşir (Yüce, 1999, s. 108):

Türkiye Türkçesi

Sen geldiğinde çiçekler açardı.

Azerbaycan Türkçesi

Sən gələndə çiçəklər açardı.

Bu yapı, Azerbaycan Türkçesinde yaygın olmakla birlikte, Türkiye Türkçesinde genellikle -IncA, -DIkta/-DIĞInda veya -ken zarf-fiil ekleriyle karşılanmaktadır:

Türkiye Türkçesi

“Başını kaldırıp beni gördüğünde birkaç saniye dikkatle yüzüme baktı” (Efendiyev, 2005, s. 205). 2017, s. 79).

Azerbaycan Türkçesi

“Başını qaldırıb məni görəndə bir neçə

saniyə diqqətlə üzümə baxdı” (Efendiyev, 2005, s. 205).

Türkiye Türkçesi

Azerbaycan Türkçesi

“*Bana ne olduğunu bilmiyorum Adil, “Mənə nə olduğunu bilmirəm, Adil! bilince sana söylerim”* (Efendiyev, 2017, s. *Biləndə sənə deyəcəyəm*” (Efendiyev, 96). 2005, s. 219).

5.1.2.5. -AnA

-AnA zarf-fiil eki, -An sıfat-fiil eki ile -A datif hâl ekinin birleşimiyle oluşmuştur. Bu ek, çoğunlukla bir eylemi **zaman veya koşul** yönünden ana cümleye bağlayan yan cümleciklerde kullanılmaktadır. Bu tür yapılar, “*kadar*”, “*dek*” gibi edatlarla da desteklenerek anlam kazanır. Yapının temel işlevi, eylemin ya da durumun hangi zaman aralığında gerçekleşeceğini belirtmektir (Yüce, 1999, s. 112).

Bu çalışmada esas olarak zarf-fiil ekleri ve bunlarla oluşturulan zarf cümlecikleri incelendiğinden, bu yapıların yalnızca ilgili yönleri ele alınacaktır. Azerbaycan Türkçesinde -AnA ekiyle oluşturulan zarf-fiillerin tek başına da kullanılabildiği görülmektedir:

Türkiye Türkçesi

Azerbaycan Türkçesi

Sən gələnə buralar düzələr.

Sen gelene kadar buralar düzelir.

Sən gələnə qədər buralar düzələr.

Sen gelene dek buralar düzelir.

Sən gələnə dək buralar düzələr

5.1.2.6. -mAdAn

-mAdAn zarf-fiil ekinin oluşum süreci tam olarak aydınlatılamamıştır. Bu ek, ablatif hâl eki aracılığıyla türetilen bir zarf-fiil biçimidir. Bu ekle oluşturulan yan cümlelerin öznesi, temel cümleyle aynı ya da farklı olabilir (Yüce, 1999, s. 101).

Gencal, bu ekin kendisinden sonra gelen yüklem yapıma zamanını, tarzını ve gerçekleştiği durumu bildirdiğini, ayrıca “-mAksİzİn, -mAyArAk” anlamlarında da kullanılabildiğini belirtmektedir (1971, s. 332). Ergin ise bu ekin menfilik eki içerdiği için yalnızca olumlu fiil kök ve gövdelerine getirilebildiğine dikkat çeker (2009, s. 344). Kazımov, -mAdAn ekiyle **zaman ve durum** bildiren zarf-fiillerin oluşturulduğunu ve bu yapıların temel fiildeki eylemin devamlılık sürecini ifade ettiğini belirtir (2010, s. 344).

Kononov, -mAdAn ekiyle oluşturulan zarf-fiillerin iki farklı kullanım biçimine sahip olduğunu ifade etmektedir (1941, s. 237).

1. -mAdAn eki, anlam bakımından -(y)ArAk ekiyle benzerlik gösterebilir. Ancak bu iki yapı arasında zamansal açıdan bir fark vardır: -mAdAn ekiyle kurulan zarf-fiilli yan cümledeki eylem ile temel cümledeki eylem arasında daha geniş bir zaman aralığı söz konusuysen, -(y)ArAk ekiyle kurulan yapılarda eylemler zamansal olarak birbirine daha yakındır (Kononov, 1941, s. 237). Bu kullanım biçimi **tarz ve zaman** anlamı ifade eden zarf cümleciklerinin oluşumunu sağlar:

Türkiye Türkçesi

Azerbaycan Türkçesi

Sonra acele etmeden pijamamı giyiniş dışarı “Sonra tələsmədən pijamamı geyinib bayıra çıktım... (Efendiyev, 2017, s. 95).

çıxdım...” (Efendiyev, 2005, s. 218).

Sonra acele etmeyerek pijamamı giyiniş Sonra tələsməyərək pijamamı geyinib bayıra dışarı çıktım...

çıxdım...

2. mAdAn eki, “önce” anlamında ve genellikle “evvel” edatıyla birlikte kullanılır (Kononov, 1941, s. 237). Bu yapılar zaman anlamı ifade eder. Bu kullanımlarda, yan cümledeki eylem temel cümledeki eylemden önce gerçekleşir (Yüce, 1999, s. 102):

Türkiye Türkçesi

Azerbaycan Türkçesi

Ali gelmeden [evvel/önce] bir toplanalım.

Əli gəlmədən [əvvəl/qabaq] yığışarıq.

Türkiye Türkçesi

Azerbaycan Türkçesi

Kar yağmadan şemsiye almam lazım.

Qar yağmadan gərək çətir alım.

-mAdAn ekiyle oluşturulan zarf-fiiller, **şart anlamı** da ifade edebilir (Abdullayev, Seyidov, & Hesenov, 2007, s. 149).

Türkiye Türkçesi

Azerbaycan Türkçesi

Suratına iki tükürük atmadan polise vermem (Nesin, *Onun üzünə iki dəfə tüpürmədən polisə* 2005, s. 109)

verməram.

Bu cümledeki “Suratına iki tükürük atmadan polise vermem” ifadesi biçimsel olarak “-mAdAn” zarf-fiil ekiyle kurulmuş olsa da, içerik açısından “Eğer suratına iki tükürük atmazsam, onu polise vermem” şeklinde koşullu bir anlam taşımaktadır. Yani, eylemin gerçekleşmesi (birini polise verme) başka bir eylemin (tükürme) gerçekleşmesine bağlıdır. Bu anlam ilişkisi, cümlenin örtük koşul içeren yapısıyla kurulmuştur.

Bu yapıların temel işlevlerinden biri de **olumsuzluk** bildirmesidir. -mAdAn ekiyle kurulan zarf cümlecikleri, eylemin gerçekleşmediğini ya da henüz gerçekleşmemiş olduğunu bildirir. Bu cümlelerdeki fiiller genellikle olumsuzdur ve “ne zaman, neden, nasıl” sorularına cevap verir:

Türkiye Türkçesi

Azerbaycan Türkçesi

İçeri girmeden, kapının önünde durup bize İçəri girmədən, qapının ağzında
bakıyordu.

dayanıb

Ayrıca, -mAdAn ekiyle oluşturulan yapılar, temel cümledeki eylemin yan cümledeki eylemden **bağımsız olarak gerçekleştiğini** göstermek için de kullanılır (Yüce, 1999, s. 102).

Türkiye Türkçesi

Bana bakmadan konuştu.

Azerbaycan Türkçesi

Mənə tərəf baxmadan danışdı.

5.1.2.7. -CAsInA

-CAsInA zarf-fiil eki, eşitlik eki -cA, üçüncü tekil iyelik eki -sİ, zamir +n ve yönelme hâl eki -A'nın birleşimiyle oluşur. Bu yapı, Osmanlı Türkçesine özgüdür ve mİş'lı geçmiş, şimdiki zaman, gelecek zaman ve geniş zaman kiplerine bağlanarak zarf-fiil işlevi kazanır. Bu yapılarda vurgu, genellikle -CAsInA'dan önce gelen hece üzerine düşer (Yüce, 1999, s. 96).

Azerbaycan Türkçesinde -CAsInA, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi isimlere eklenerek zarf görevli sözcükler türeten bir yapım eki işlevi görebilmekte, ancak fiillere eklenerek zarf-fiil oluşturma özelliği taşımaz (Hüseynzade M. , 2007, s. 203). Bunun yerine “kimi/gibi” edatı tercih edilmektedir:

Türkiye Türkçesi

*Oğlan, şöyle bir duraksadıktan sonra, yardım **istercesine** arkadaşlarına baktı* (Nesin, 2006, s. 69)

*Polis, kalabalığa doğru **yalvarırcasına** sesleniyor* (Nesin, 2006, s. 70)

Azerbaycan Türkçesi

*Oğlan dayandı, sonra kömək **istəyirmiş kimi** dostlarına baxdı.*

*Polis camaata **yalvarırmış kimi** səslənir.*

Bu yapıyla kurulan zarf-fiil cümleciklerinde, yan cümledeki eylem, temel cümlenin eyleminin **tarzını** belirtir ve genellikle onunla aynı anda gerçekleşir (Yüce, 1999, s. 96).

5.1.3. DİĞER FORMALAR

Yüce (1999, ss. 119-127), -(E/İ)r -mAz, -Dİ, -mEdİ, -mİş, -mEmİş, -sE, -Dİ mİ ve -mEmİş(dEn) gibi yapıların “diğer şekiller (sonstige Formen)” başlığı altında,

doğrudan zarf-fiil eki olmasalar da, anlam bakımından zarf cümlecığı işlevi görebilecek yapılardan olduğunu belirtmektedir. Bu alt bölümde söz konusu yapılardan elimizdeki örneklerde yer verilen en sık kullanımlı biçimlere odaklanılmıştır.

-Ir -mAz biçimi, olumlu geniş zaman eki -Ir ile olumsuzluk eki -mAz'ın birleşiminden oluşur. Oğuz ve Kıpçak gruplarında zarf-fiil işleviyle kullanılmış, Türkiye Türkçesinde ise yaygın olarak benimsenmiştir (Yüce, 1999, s. 120).

Bu yapılar, hem oluşum hem de işlev açısından zarf-fiil yapılarından ayrılır. Yan cümlenin öznesi, ana cümlenin öznesiyle aynı olabileceği gibi farklı da olabilir. Bununla birlikte, vurgu daima yapıdaki olumlu fiil formu üzerinde yoğunlaşır (Yüce, 1999, s. 119).

Bazı fiil şekilleri, yan cümlede zamanı ifade ederken diğer zarf-fiil yapılarından hem biçimsel hem de işlevsel açıdan farklılık gösterir. Yüce (Gerundien im Türkischen , 1999, s. 119), bu tür yapılar arasında -Ir/-mAz ekini de zikretmiştir. Bu yapı, aynı fiil köküne önce olumlu geniş zaman eki (-Ir) ardından olumsuzluk eki (-mAz) getirilerek oluşturulur. Biçimsel olarak alışılmış zarf-fiil eklerinden farklı bir yapıya sahip olan bu form, anlamsal olarak da belirgin bir şekilde zaman sınırlandırması getirir. Bu tür yapılarda, olaylar arasında aralıksız bir **süreklilik ilişkisi** söz konusudur. Ayrıca, zarf-fiil biçimiyle kurulan yan cümle, bağlı olduğu ana cümleye **zamansal bir arka plan** oluşturarak olaylar arasındaki sürekliliği vurgular.

Bu yapı, örneğin -dı-madı/-dı-medi ya da -mış-mamış/-memiş yapılarından farklı olarak yalnızca üçüncü tekil şahıs için kullanılır. Bu durumda, yan cümlenin öznesi cümlede açıkça belirtilmiş olsa da olmasa da kişi açısından bir değişiklik göstermez (Yüce, s. 120).

Türkiye Türkçesi

Azerbaycan Türkçesi

“Köprü Kuranlar denince ister istemez “Köprü Kuranlar denince ister istemez gözümün önünde buldozer operatörü geliyor” gözümün önünde buldozer operatörü geliyor”
(Efendiyev, 2017, s. 75).

Türkiye Türkçesinde -Ir ...mAz zarf-fiil eki ile oluşturulan zarf cümlecikleri, Azerbaycan Türkçesinde farklı yapı ve ifadelerle kurulabilir. Aşağıdaki örneklerde bu duruma ilişkin eşdeğerlikler görülmektedir:

Türkiye Türkçesi

Azerbaycan Türkçesi

“*Bu hazır elbiseler **giyer giymez düğmeleri**” “*Bu hazır paltarları elə başdansovma tikirlər ki, düşecek şekilde dikilmektedir*” (Efendiyev, *əyninə **geyən kimi** düymələri qırılıb tökülür*” 2017, s. 24).*

(Efendiyev, 2005, s. 156).

“*Geldiğimi **görür görmez kalkıp oturdu**” “*Mən **gələn kimi** qalxıb oturdu*” (Efendiyev, 2005, (Efendiyev, 2017, s. 43).*

s. 175)

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere, Türkiye Türkçesinde “görür görmez”, “giyer giymez” şeklinde kullanılan -Ir/-mAz yapısının yerine Azerbaycan Türkçesinde “-ən kimi” (gələn kimi, geyən kimi) yapıları tercih edilmiştir. Bu durum, Azerbaycan Türkçesinin zarf cümleciklerini biçimsel olarak daha doğal yollarla ifade ettiğini göstermektedir.

Yüce (1999, s. 123), -sA, -Dı mI ve -mAmlş (*dan*) eklerini aslında zarf-fiil ekleri olmadığını, -sA şart cümlecliğini, -dI mI soru cümlesini ve -mAmlş (*dan*) ekinin ise olumsuz bir ifade cümlesini tamamladığını belirtmiştir. Ancak bu eklerin yer aldığı bazı cümlelerde, yapılar **zarf-fiil işleviyle** kullanılarak esas fiile bağlanmakta ve yan cümle oluşturmaktadır. Bu tür yapılarda yan cümlenin öznesi, ana cümlenin öznesiyle aynı olabileceği gibi farklı da olabilir (Yüce, s. 123).

Azerbaycan Türkçesinde ise **-mAmlş** biçimiyle zaman ve tarz belirten zarf-fiiller oluşturulabilmektedir. Bu yapı, fiilin olumsuz biçimine -mİş eki getirilmesiyle oluşturulur. Bu zarf-fiil yapısı, söz konusu eylemin henüz gerçekleşmemiş olduğunu bildirirken, ana cümledeki eylemin gerçekleştiğini gösterir (Kazımov, 2010, s. 345) Fiilin olumsuz şekline -mİş eki artırılarak zaman ve durum bildiren zarf-fiiller oluşuyor (Hüseynzade M. , 2007, s. 198).

Türkiye Türkçesi

Azerbaycan Türkçesi

Adil çayını içmeden çıkıp gitmişti” “Adil çay içmemiş çıkıp getmişti” (Efendiyev, (Efendiyev, 2017, s. 31). 2005, s. 165).

Bu örnekten de anlaşılacağı üzere, Türkiye Türkçesinde “-mAdAn” ekiyle kurulan zarf-fiil cümlecığı, Azerbaycan Türkçesinde “-mAmIş” ekiyle karşılanmaktadır. Bu bağlamda **Azerbaycan Türkçesinde “-mAmIş” zarf-fiil ekinin işlevsel kapsamı, Türkiye Türkçesine göre daha geniştir.** Türkiye Türkçesinde bu anlamı veren başlıca yapı “-mAdAn” zarf-fiilidir.

5.2. Zarf-Fiil Eklerinin Birleşik Fiil Oluşturmasındaki Rolü

Zarf-fiil ekleri, birleşik fiil yapılarını oluşturmada da önemli bir rol üstlenmektedir. Bu eklerden özellikle **-İp** eki, hem Türkiye Türkçesinde hem de Azerbaycan Türkçesinde birleşik fiil yapılarının kurulmasında kullanılmaktadır. Bu tür yapılarda, zarf-fiil eki almış fiiller cümle tahlilinde bağımsız bir cümle ögesi olarak değerlendirilir.

Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri* adlı eserinde birleşik fiil tabanlarının sözdizimsel olarak belirtme öbeklerinden türediğini belirtir ve bunları üç yapısal kalıpta sınıflandırır (1974, ss. 310-318):

1. Zarf öbeği kalıbı
2. Çekim öbeği kalıbı
3. Bağlam öbeği kalıbı

Zarf öbeği kalıbı, fiillere gelen zarfların belirli anlamlarda kaynaşmasıyla oluşan yapılardır: *karşı koymak, ileri gelmek, geri kalmak* gibi.

Çekim öbeği kalıbındaki birleşik fiiller ise çekim eki almış bir isim ile fiilin kaynaşması sonucu oluşur ve bu yapı cümlede özne, nesne ya da yüklem olarak kullanılabilir: *yolda kalmak, dile düşmek, baştan çıkmak* gibi.

Bağlam öbeği kalıbındaki birleşik fiiller ise belirli şartlar altında oluşmuş yapılardır. Bu yapılar ya iki fiilin birleşmesiyle ya da ilk fiilin -İp zarf-fiil eki olarak ikinci fiille bağlanmasıyla meydana gelir. İlk durumda her iki fiil de çekime girerken, ikinci

durumda yalnızca ikinci fiil çekime girer. Örnekler: *alıp vermek, uçup gitmek, silip süpürmek*.

Buluthan Halilov ise Azerbaycan Türkçesinde birleşik fiillerin oluşum yollarını beş ana başlık altında toplamaktadır (2018, ss. 68-82):

1. “Ol”, “et”, “ele” gibi kimi zaman bağımsız, kimi zaman yardımcı fiil görevinde kullanılan unsurların isim ya da sıfatlarla birleşmesiyle oluşan yapılar: *hazır ol, dahil et*.
2. İlk ögesi isim, ikinci ögesi fiil olan birleşik fiiller: *ov ovlamaq, biçin biçmək*.
3. Anlamca kaynaşmış (deyimleşmiş) birleşik fiiller.
4. İlk ögesi fiilin çeşitli çekim şekilleri, ikinci ögesi ise “idi”, “imiş” yardımcı fiilleriyle oluşturulan birleşik yapılar: *gitmiş idi, görmüş idi*.
5. İlk ögesi zarf-fiil eki almış fiil, ikinci ögesi çekimli fiil olan yapılar. Bu türde -Ib eki ile oluşturulan zarf-fiiller fiil ile birleşerek yeni bir birleşik fiil meydana getirir: *vurub-çatmaq, qurub-yaratmaq, qayıdıb gəlmək, gəlib çıxmaq*.

Örnek:

[A.T.]: “*Məyər, mən onun və onun gələcək uşaqlarının səadəti üçün əlləşib-vuruşmurdummu?*” (Efendiyev, 2005, s. 197)

[T.T.]: “*Ben, onun ve gelecekte olacak çocukları için uğraş verip savaşmıyor muydum?*” (Efendiyev, 2017, s. 70)

Yukarıdaki örneklerden de görüldüğü üzere, Türkiye Türkçesinden farklı olarak Azerbaycan Türkçesinde -Ib eki almış zarf-fiille kurulan birleşik fiillerin bazıları kısa çizgi ile yazılabilmektedir.

Zarf-fiil eki almış fiiller, birleşik fiillerde fiille birlikte anlam birliği (vahdet) oluşturarak kalıplaşmış yapılara dönüşmektedir. Ancak bu tür bir birleşme olmadığında, -Ib eki almış zarf-fiil bağımsız bir cümle ögesi olarak görev yapar. Bu durumda söz konusu zarf-fiil, ya zarf ya da yüklem görevinde kullanılmaktadır (Halilov, 2018, s. 80).

Örnek:

[A.T.]: “*Yaranın ətrafını spirtlə yuyub təmizlədim*” (Efendiyev, 2005, s. 232)

[T.T.]: “*Yaranın ətrafını alkolle yıkayıp təmizlədim*” (Efendiyev, 2017, s. 112)

Bu örneklərdə zarf-fiil eki almış sözcükler cümələrdə bağımsız zarf görevindedir.

Zarf-fiil ekleriyle aynı zamanda birleşik sıfat-fiil, ad-fiil ve zarf-fiil yapıları da oluşturulabilmektedir.

[A.T.]: “*Mən körpüsəlanlarla birlikdə ilk məşğələni keçib qayıtdığım zaman Adil soruşdu*” (Efendiyev, 2005, s. 223)

[T.T.]: “*Ben Köprü kuranlarla birlikte ilk dersi bitirip döndüğüm zaman Adil sordu*” (Efendiyev, 2017, s. 103)

[A.T.]: “*Əsrləri bir anda yurub-keçən dâhilərə eşq olsun!*” (Efendiyev, 2005, s. 209)

[T.T.]: “*Asırları bir anda yurup dağıtan dâhilərə aşk olsun!*” (Efendiyev, 2017, s. 85)

6. ZARF CÜMLECİKLERİ

6.1. Cümlecik/ Yan Cümlenin Tanımı

Cümlecik veya yan cümleler, sözdizimsel açıdan temel cümleye bağımlı olan; tek başına anlam bütünlüğü kuramayan, ancak ana cümlenin anlamını tamamlayan yapılardır. Bazı dillerin tipolojik özellikleri nedeniyle cümlecikler bitimli (çekimli) yapılarla kurulabilirken (örneğin İngilizcede), Türkiye Türkçesinde bu yapılar temel cümlenin aksine olarak bitimsiz (çekimsiz) yapılardır.

Alman Türkolog Annemarie von Gabain, *Charakteristik der Türkisprachen* adlı makalesinde yan cümlelerin Türkçeye özgü olmadığını, yalnızca şart yan cümlelerinin Eski Türkçe döneminde kullanıldığını belirtmektedir (Mevlüt, 2007).

Bağımlı cümleler, yan cümle olarak işlev görerek temel cümlenin bir parçası hâline gelir. Türkçede yan cümlecikler çoğunlukla uydu *işlevi görer* ve temel cümledeki olayın ne zaman, nasıl, hangi koşullar altında gerçekleştiğine dair sorulara yanıt verir. Bu sayede olayın türü, amacı, nedeni, koşulları, sonuçları, gerçekleşme biçimi, tarzı ve araçları hakkında ek bilgiler sağlarlar (Johanson, 1995).

Bağımlı cümleler, “alt alta sıralama” tekniğiyle oluşturulur. Bu tür birleşik cümlelerde yan cümle, temel cümlenin yüklemiyle anlam bütünlüğü içinde olur; özne, zarf ya da niteleyici gibi görevler üstlenir. Johanson (1991), zarf cümleciklerini ana cümlenin parçası olarak görev yaptıklarını belirtir ve bu yapıları üçe ayırır:

- Zarf cümlecikleri (*adverbiale Aktionsprädikationen*)
- Sıfatlaştırılmış yüklemeler (*adjektivische Prädikationen*)
- Adlaştırılmış yüklemeler (*substantivische Prädikationen*)

Alt alta sıralamayla kurulan birleşik cümlelerde, yan cümlelerin işlevlerine göre aşağıdaki türler belirlenebilir:

1. Ad Cümlecikleri:

Alt alta sıralanarak temel cümleye bağlanan ve onun yüklemine eyleyeni (faili) işlevinde bulunan bağımlı yapılardır. Bu cümlecikler genellikle isim-fiil (matar) yapılarıyla kurulur ve temel cümlenin öznesi, nesnesi veya başka bir ögesi olabilir (Aydemir, 2020, s. 22).

Örnek:

[T.T.]: “*Adil`in ne yapacağını sormadım*” (Efendiyev, 2017, s. 43)

[A.T.]: “*Adilin nə deyəcəyini soruşmadım*” (Efendiyev, 2005, s. 175)

[T.T.]: “*Benim korkmamdan keyif alıyordu*” (Efendiyev, 2017, s. 39)

[A.T.]: “*Mənim qorxmağımdan ləzzət alırdı...*” (Efendiyev, 2005, s. 171)

[T.T.]: “*Benim düməne sıkı sıkı yapışmamın artık bir kuruşluk önemi yoktur*” (Efendiyev, 2017, s. 100)

[A.T.]: “*Mənim sükandan berk-bark yapışmağımın artıq bir qara qapıqlıq əhəmiyyəti yoxdur*” (Efendiyev, 2005, s. 222)

[T.T.]: “*Gerçekten de ben diyordum, lakin ben bu köprülerin aramızda böyle bir vaziyet yaratacağını bilmiyordum*” (Efendiyev, 2017, s. 77)

[A.T.]: “*Doğrudan, mən deyirdim, lakin mən bu körpülərin bizim aramızda bu cür vəziyyət yaradacağını bilmirdim*” (Efendiyev, 2005, s. 203)

2. Sıfat Cümlecikleri:

Temel cümlenin zorunlu bileşeni olan ve onun içinde özne ya da nesne olarak görev yapabilen “içe-yerleşik yancümle” özelliğine sahip yapılardır (Aydemir, 2020, s. 25). Yan cümle, temel cümledeki bir ismi niteleyerek ona daha ayrıntılı bir anlam kazandırır. Bu nedenle sıfat işlevi üstlenir.

Örnek:

[T.T.]: “*Sık sık yontan, iri gövdəli ağaçları kökünden çıkararak işçilere rastlıyorduk*” (Efendiyev, 2017, s. 14)

[A.T.]: “*Tez-tez daş yonan, iri gövdəli qocaman ağaçları kökündən çıxaran fəhlələərə rast gəlirdik*” (Efendiyev, 2005, s. 151)

[T.T.]: “*Keremhan kemerine **taktığı** büyük av bıçağını kınından çıkardı*” (Efendiyev, 2017, s. 50)

[T.T.]: “*Kərəmxan kəməmindən **asdığı** iri ov bıçağını qınından çıxartdı*” (Efendiyev, 2005, s. 180)

[T.T.]: “***Gelen** mektubu neden bana göstermediniz?*” (Nesin, 2013, s. 57)

[A.T.]: “***Gələn** məktubu nə üçün mənə göstərməmişiniz?*” (Nesin, 2006, s. 32)

3. Zarf Cümlecikleri:

Bu yapılar, bağlı oldukları temel cümlenin içeriğine bir zarf ilişkisi kurar ve bu ilişki, Johanson (1991, s. 106) tarafından “içeriksel niteleme” (*Modifikation*) olarak tanımlanır. Zarf ilişkisi kuran bu yapılar “zarf cümlecikleri” (*adverbial clauses*) olarak adlandırılır (Aydemir, 2020, ss. 22-30). Genellikle **ne zaman, nasıl, ne kadar, neden, nerede** gibi sorulara yanıt veren yan cümlecikler bu gruba girer.

Örnek:

[T.T.]: “*Bavullarını açıp antikalarını gösterdi*” (Nesin, 2005, s. 101)

[A.T.]: “*O çamadanlarını açıb buradaki şeyləri mənə göstərdi*” (Nesin, 2006, s. 48)

Alt alta sıralanmış birleşik cümlelerde, gramatikal olarak temel cümleye bağımlı olma durumu söz konusudur. Sıfat ve ad cümleciklerinde bu bağımlılık **içe yerleşik bir yapı şeklinde** ortaya çıkarken, zarf cümleciklerinde **hiyerarşik bir bağımlılık** söz konusudur (Aydemir, 2020, s. 17).

6.2. Zarf Cümleciklerinin Dilbilgisel Özellikleri ve Tanımı

Zarf cümlecikleri (*adverbial clauses*), cümlede belirli bir işlev üstlenen yapısal alt birimlerdir. Genellikle bir ana cümle ile birleşerek daha kompleks ve anlamca zengin yapılar oluştururlar. Zarf cümlecikleri, tümüyle zarf görevinde bulunur ve ana cümlede zarfın üstlenebileceği tüm işlevleri üstlenebilir. Bu yapılar dilin ifade gücünü artırır ve bağlam ilişkilerinin inşasında önemli bir rol oynar (Banguoğlu, 1974, s. 572).

Zarf cümlecikleri, adından da anlaşılacağı üzere cümlede bir zarf gibi davranır. Genellikle *neden, ne zaman, nasıl* gibi sorulara cevap verirler. Yani eylemin sebebini, zamanını, biçimini, koşulunu ya da mekânını belirtirler. Bu nedenle zarf cümlecikleri, cümleye daha ayrıntılı bir anlam kazandırır.

Zarf cümleciklerinin başlıca dilbilgisel özellikleri şu şekilde sıralanabilir:

1. **Zarf İşlevi Görme:**

Zarf cümlecikleri, cümlede zarf görevinde bulunarak eylemin zamanını, nedenini, biçimini, koşulunu ya da yerini bildirir.

2. **Cümlenin Bir Parçası Olma.**

Bu yapılar genellikle ana cümleyi tamamlayarak onun bir parçası hâline gelir ve cümleye ek bilgi sağlar.

3. **Bağ Kurma:**

Zarf cümlecikleri, ana cümleyle bağ kurar. Bu bağ, çoğunlukla *neden, zaman, yer* ya da koşul gibi belirli bir ilişkiyi ifade eder.

Her zarflı yapı, zarf cümlecığı sayılmaz. Bir yapının zarf cümlecığı olarak değerlendirilmesi için, cümlede ya zarf-fiil ekli bir yapı yer almalı ya da baş cümledeki eylemin amaç, sonuç veya koşulunu belirleyen çekimli ya da çekimsiz (özellikle -sA yapısında) fiiller bulunmalıdır. Zarf-fiil kullanılan cümlelerin belirleyici dilbilgisel özelliği, iki ayrı yüklem taşımasıdır. Bu durumda zarf-fiil taşıyan cümle zarf cümlecığını, diğer yüklemli yapı ise ana cümleyi oluşturur. Ana cümlenin yüklemi esas, zarf cümlecığındeki yüklem ise bağımlı yapıdadır. Bu tür yapılarda bağlayıcılık işlevini çoğu zaman **zarf-fiil ekleri** üstlenir.

Bağımlı cümle türlerinden olan zarf cümlecikleri, çeşitli zarf-fiil ekleri ile kurulur. Yukarıda da belirtildiği gibi, bu ekler hem basit hem de bileşik yapılabılır. Morfolojik yapıları ne olursa olsun, bu ekler **zarf-fiil yüklemleştiricileri** (*gerundial subjunctors*) olarak adlandırılır (Johanson, 1991, s. 104).

Çağdaş Türk dillerinde bağımlı cümleler çoğunlukla “alt alta sıralama tekniği” ile oluşur. Bu yapılar daha önce ikinci bölümde ele alınmıştı. Zarf cümlecikleri de bu teknikle kurulan yapılardandır ve aşağıdaki üç türde kodlanırlar (Aydemir, 2020):

a) Bitimsizleştiriciler (Infinitizer):

Zarf-fiil işaretleyicileri (basit ya da birleşik yapı) aracılığıyla kurulan yapılar.

Örnek:

“*Ahırın kapısına gelince zıncı der durur mübarek hayvan*” (Nesin, 2013, s. 23)

b) Alt sıralayıcılar (Subordinator):

diye, dep, tese gibi, *de-* fiilinin zarf-fiil biçimlerinden oluşan yapılardır. Şenlik (2022, s. 125), *deyü/deyüp* ve *iken* gibi serbest biçim birimlerini basit bağlaçlar kapsamında değerlendirmekte ve “bağlı olmayan birimler” (*ungebundene Einheiten*) başlığı altında incelemektedir.

Örnek:

“*Amerikalı'nın yüreğine incek diye korktum*” (Nesin, 2005, s. 112)

c) Kopya Bağlaçlar (Copied Conjunctions):

Yabancı dillerden Türk dillerine geçmiş bağlayıcılar aracılığıyla kurulan zarf cümlecikleri.

Örneğin, Türkiye Türkçesinde *da* bağlacı; Farsçadan geçen *ki* bağlacı ile **amaç işlevli**, *eğer* ve *ne zaman ki* yapılarıyla **şart işlevli**, Hint-Avrupa dillerinden Azerbaycan Türkçesine geçen *haçan* yapısı ile **zaman işlevli** ve *o kadar... ki* yapısıyla **sonuç işlevli** zarf cümlecikleri oluşturulmaktadır.

Örnek:

“*Ne zaman ki kendim için önemli saydığım, bir yazıya oturacak olsam, terslik ya işte, benim yapmam gereken şeylerin yüz katını bana başkaları yapar*” (Nesin, 2006, s. 67)

Zarf-fiil eklerinin bir cümleyi diğer cümlenin parçası hâline getirmedeki rolü Şenlik (2022, s. 125) tarafından şu şekilde sınıflandırılmıştır:

1. Basit Bağımlılaştırıcılar (Einfache Subjektoren):

1.1. Bağlı Birimler (Gebundene Einheiten):

1.1.1. Basit Zarflar:

Bu yapılara “saf gerundial parçalar” (*Gerundialformen*) da denilir. Etimolojik ya da morfolojik olarak çözümlenebilir ya da çözümlenemeyen biçim birimleridir.

“*Ben dönüp bizim çadıra baktım*” (Efendiyev, 2017, s. 96)

1.1.2. Kompleks Zarflar:

Bu yapılar hareket isimlerine ya da isim-fiillere dayanır. Etimolojik, morfolojik olarak analiz edilebilir niteliktedir.

“*İçeri girdiğimde ne kımıldadı ne de tek laf etti*” (Efendiyev, 2017, s. 97)

Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere, zarf-fiiller bağlı birimler şeklinde hem basit hem de kompleks zarflarla zarf cümlecikleri oluştururlar. Her iki durumda da yan cümle, zarf-fiil eki aracılığıyla ana cümleye bağlanarak birleşik cümle yapısını meydana getirir.

Sonuç olarak, zarf cümleciklerinin bitimsizleştiriciler, alt sıralayıcılar ve kopya bağlaçlar aracılığıyla kodlandığı görülmektedir. **Bu çalışmada özellikle bitimsizleştiricilerden biri olan zarf-fiil ekleriyle kurulan zarf cümlecikleri ele alınmıştır.** Bu bağlamda, hem basit hem de karmaşık zarf-fiil ekleri aracılığıyla oluşturulan zarf cümlecikleri incelenmiştir.

6.3. Zarf Cümleciklerinin Anlamsal Özellikleri

Bir düşünce, ister iki ayrı cümleyle, ister bu iki yapının birleşmesiyle tek bir cümle içerisinde ifade edilsin, aralarında ya açık ya da örtük bir anlam ilişkisi bulunur. İki ayrı cümleyle kurulan anlatımlarda sözdizimsel (sentaktik) bir bağ bulunmasa da anlam açısından güçlü bir ilişki kurulabilir. Zarf cümlecikleri ile temel cümle arasında ise hem sözdizimsel hem de anlamsal bağ söz konusudur. Bununla birlikte, Türkiye **Türkçesi gramer çalışmalarında zarf cümleciklerine daha çok anlamsal bir yaklaşımla yaklaşılmaktadır.**

Tahsin Banguoğlu (Türkçenin Grameri, 1974, s. 572), iç cümlenin yüklemi zarf-fiil ile kurulan birleşik cümleleri “zarf-fiil cümleleri” olarak adlandırır. Bu yapıların anlam ilişkilerine göre ikiye ayrıldığını belirtir:

1. **Yan yana zarf-fiil cümleleri** (*proposition adverbiale coordonnée*): Anlamca birbirinden bağımsız yükleme sahip iki yargının birleşmesidir.

2. **Alt alta zarf-fiil cümleleri** (*proposition adverbiale subordonnée*): Anlamca gerçekleşmesi, baş cümleye bağlı olan iç cümleciklerden oluşur.

Johanson (1998, s. 64), Türk dillerindeki zarf cümleciklerinin semantik açıdan **zamansallık, tarz, amaç, nedensellik, şart, araç, interterminallık, postterminallık ve terminallik** gibi çeşitli işlevler üstlendiğini belirtmiştir.

Zarf-fiil ekleriyle oluşturulan yan cümlecikler, ana cümleye farklı anlam ilişkileri katarak cümlede anlam zenginliği sağlar. **Bu çalışmada, zarf cümleciklerinin anlamsal ve dilbilgisel özellikleri zarf-fiil ekleri üzerinden incelenmiştir.** Yararlanılan kaynaklara dayanarak bu eklerin hangi anlam alanlarında kullanıldığı ve taşıdıkları işlevler açıklanmıştır.

Zarf cümlecikleri, temel cümlede yer alan olayın zamanını, şeklini, koşulunu, nedenini, sonucunu ve amacını bildirmek üzere kullanılır. Bu anlam ilişkileri doğrudan zarf-fiil eklerinin türüyle ilgilidir.

Aşağıda, zarf-fiil eklerinin oluşturduğu zarf cümleciklerinin başlıca anlamsal işlevleri, örnekler eşliğinde sunulmuştur:

1. Zaman Bildiren Zarf Cümlecikleri

Bu tür zarf cümlecikleri, temel cümlede belirtilen olayın **ne zaman** gerçekleştiğini ifade eder. İki olay arasında **öncelik, sonralık** veya **eşzamanlılık** ilişkisi kurulabilir. Eğer birinci olay ikinci olaydan önce gerçekleşiyorsa **öncelik**, birinci olay ikinci olaydan sonra gerçekleşiyorsa **sonralık**, iki olay aynı zaman diliminde meydana geliyorsa **eş zamanlılık** söz konusudur (Aydemir, 2010, s. 60).

-İp eki: *Öncelik* veya *eşzamanlılık* bildirir. İlk örnekte temel cümledeki olay, yan cümledeki olaydan sonra meydana geldiği için **öncelik** söz konusudur. İkinci örnekte ise olaylar eş zamanlıdır.

Örnek:

[T.T.] *Derslerini bitirip¹ dışarı çıktı².*

[A.T.] *Dərslərini qurtarıb həyatə çıxdı.*

[T.T.]: *Gitar çalır¹ / [çalaraq] şarkılar söylerler¹* (Nesin, 2006, s. 11)

[A.T.]: *Gitara çalır / [çala-çala] / [çalaraq] mahnılar oxudular.*

-ArAk eki, *eşzamanlılık ve ardışıklık*, **-IcAk** eki ise *eşzamanlılık ve aciliyyət* bildirir.

-(y)IncA eki cümleye limitatif ve terminal anlam katar.

-ken eki: eylemler arasında *eşzamanlılık* bildiren yapılar kurmak için kullanılır. Bu ekle kurulan zarf cümlecikleri, yan cümledeki olayın devam ettiği esnada temel cümledeki olayın da eş zamanlı olarak meydana geldiğini gösterir.

Örnek:

[T.T.]: *“Ben yine de Gence`den dönerken¹ [döndüğümde] dört beş çeşit çikolata ve Seriyə için bir kumaş aldım¹”* (Efendiyev, 2017, s. 76)

[A.T.]: *“Gəncədən qayıdanda [qayıdarkən] dörd-beş cür konfet və Səriyyə üçün yaxşı bir paltarlıq alıb gətirdim”* (Efendiyev, 2005, s. 202)

-A eki Türkiye Türkçesinde tekbaşına kullanılırken *zaman ilişkisi* bildirir. **-(y)AII** eki ise *öncelik* bildirir. **-DıkTA** zarf fiil eki de zaman anlamı bildiren zarf cümlecikleri oluşturur.

-DİKÇA eki: Yalnızca zamansal ilişki kurmakla kalmaz; aynı zamanda *orantılı eşzamanlılık* anlamı da kazandırır. Bu tür yapılar, yan cümledeki eylemin gerçekleşme süreciyle temel cümledeki eylemin eşzamanlı olarak ve artan/azalan şekilde ilerlediğini ifade eder.

Örnek:

[T.T.]: *“Hava aydınlandıkça kuşların civıltısı da artıyordu”* (Efendiyev, 2017, s. 48)

[A.T.]: *“Hava işıqlandıqca quşların səs-küyü də artırdı”* (Efendiyev, 2005, s. 179)

-AndAn ve **-AnA** zarf fiil ekleri Azərbaycan Türkçesinde hiçbir edat veya isim almadan zaman anlamı ifade eden zarf cümlecikleri oluşturur. **-AndA** zarf fiil eki ise eşzamanlılık bildiren cümleler kurmak için kullanılır.

-mAdAn eki: zaman ilişkisi kuran zarf-fiil eklerinden biri olup *sonralık* bildirir. Zarf cümlecigindeki olay temel cümledeki olaydan sonra gerçekleşir.

Örnek:

[T.T.] *İşini bitirmeden² dışarı çıkmadı¹.*

[A.T.] *İşini bitirmədən / bitirməmiş çölə çıxma.*

-Ir/mAz eki: **-Ir/mAz** zarf-fiil eki, Türkiye Türkçesinde *ani*, *aralıksız zaman dizisi* kuran yapılardan biridir. Bu yapı, iki olay arasında hiçbir zaman boşluğu bırakmaksızın, birinin hemen ardından diğerinin gerçekleştiğini ifade eder.

Örnek:

[T.T.] *Fişgittin Bey içəri girer girmez, bu Tekin olacak edepsiz, yerinden fırlamasıyla koştu, şap diye Fişgittin Beyin elini öptü* (Nesin, 2005, s. 109)

[A.T.] *Fişgetdin bəy içəri girər-girməz Təkin bəy adlanan bu ədəbsiz yerindən sıçrayıb ona tərəf cumdu və onun əlini öpdü* (Nesin, 2006, s. 15)

2. Şekil Bildiren Zarf Cümlecikleri

Şekil bildiren zarf cümlecikleri, temel cümledeki eylemin **nasıl bir tarzda, hangi biçimde, hangi usulle** gerçekleştirildiğini gösteren bağımlı yan cümlelerdir. Bu tür cümlecikler, ana cümledeki fiile yönelerek onun gerçekleşme tarzını nitelendirir.

Örnek:

[T.T.]: *Sabah da hiçbir şey yemedən / [yeməyib] gittin* (Efendiyev, 2017, s. 39).

[A.T.]: *Səhər də heç nə yeməyib / [yeməmiş] / [yemədən] getmişən* (Efendiyev, 2005, s. 172).

[T.T.]: *“Birdən kız gülərek eliyle ağzını kapattı”* (Efendiyev, 2017, s. 144)

[A.T.]: *“Birdən qız gülərək əli ilə ağzını tutdu”* (Efendiyev, 2005, s. 258)

[T.T.]: *O, gözlerini kartaldan çekmeyerek [çekmeden] [çekmeyib], gönülsüz bir şekilde başını salladı.* (Efendiyev, 2017, s. 93)

[A.T.]: *O, gözlərini qartaldan çəkməyərk [çəkmədən] [çəkməyib], könülsüz halda başını tərpətdi* (Efendiyev, 2005, s. 216).

[T.T.]: “*Sonra biz Dağüstü Parkından inip sahilden geze geze [gezerek] eve gittik*” (Efendiyev, 2017, s. 141)

[A.T.]: “*Sonra biz Dağüstü parkdan düşüb sahillə gəzə-gəzə [gezerek] evə getdik*” (Efendiyev, 2005, s. 256)

Ayrıca, **-İp**, **-A**, ve **-ArAk** zarf-fiil eklerinin yanı sıra, **-ArAk** ekinin olumsuz biçimi de şekil bildiren zarf cümleciklerinin oluşturulmasında kullanılır. Bu tür yapılar eylemin nasıl gerçekleştiğini gösterir; olumsuzluk anlamı taşısa da burada esas olan, eylemin tarzıdır.

Örnek:

[T.T.]: *Elimden geldiğince yardım edeceğim*

[A.T.]: *Əlimdən gəlidiyi qədər kömək edəcəm.*

Bu örnekte de görüldüğü üzere, Azerbaycan Türkçesinden farklı olarak Türkiye Türkçesinde **-(y)IncA** zarf-fiil eki, **şekil** bildiren zarf cümleciklerinin oluşturulmasında da kullanılabilir. Bu ek genellikle durumu pekiştirmek veya eylemin gerçekleştirilme biçimini vurgulamak amacıyla tercih edilir.

Azerbaycan Türkçesinden farklı olarak Türkiye Türkçesinde **-CAsInA** eki zarf fiil eki olub şekil bildiren zarf cümlecikleri oluşturuyor.

3. Sebep-Sonuç Bildiren Zarf Cümlecikleri

Temel cümledeki olayın hangi nedenle gerçekleştiğini gösterir. Bu tür zarf cümlecikleri, temel cümlede bildirilen olayın hangi nedene bağlı olarak gerçekleştiğini açıklamak amacıyla kullanılır. Yan cümledeki eylem ya da durum, ana cümledeki olayın gerçekleşme sebebi olarak sunulur. Bu işlev, özellikle **-DIKça**, **-DIĞI için**, -

dığından, -ınca ekleriyle kurulur. Lakin bölümde de belirttiğimiz kimi **-İp, -Araq, -İcAk, -ken, -A, -(y)AII, -DİktA** zarf-fiil ekleri de nedensellik, neden sonuç bildiren zarf cümlecikleri oluşturuyor.

Örnek:

[T.T.]: *Üzerini kirli **görünce** / [gördüğünde / gördüğü için] annesi sinirlendi.*

[A.T.]: *Üstünü çirkli olduğunu **görünce** / [görəndə/ gördüyü üçün] anası əsəbləşdi.*

[T.T.]: *Kitap **okudukça** okuması düzeldi. / kitab okuduğu için okuması düzeldi.*

[A.T.]: *Kitab **oxuduqca** üzdən oxumağı düzəldi. / Kitab oxuduğu üçün üzdən oxuması düzəldi*

[T.T.]: *“Adil, buldozer operatörünün ayağı kangren **olduğundan**/ [olduğu için] kesmek istediler” (Efendiyev, 2017, s. 119)*

[A.T.]: *“Adil! Buldozerçinin ayağı qanqren **elədiyindən** / [elədiyi üçün], kəsmək istəyirdilər (Efendiyev, 2005, s. 238)*

[T.T.]: *“Şimdilik başka işimiz **olmadığından** / [olmadığı için] üçümüz de örgü işinde Keremhan`a yardım ediyorduk” (Efendiyev, 2017, s. 35)*

[A.T.]: *“Hələlik başqa işimiz **olmadığından** / [olmadığı üçün], üçümüz də hörgü işində Kərəmxana kömək ələyirdik” (Efendiyev, 2005, s. 169)*

4. Karşıtlık/Zıtlık Bildiren Zarf Cümlecikleri

Zarf cümlecikleri, bazı durumlarda temel cümledeki olayla **anlamsal bir karşıtlık** ilişkisi kurabilir. Bu tür yapılarda, yan cümlede ifade edilen durum ya da eylem, ana cümlede belirtilen eylemin beklentisiyle örtüşmeyerek zıt bir anlam oluşturur. Özellikle **-ken** zarf-fiil eki olumlu ve olumsuz şekli ve **-Dıqça** zarf-fiil ekinin ise olumsuz şekli (**-mAdİkça**) bazı bağlamlarda karşıtlık ifade eden zarf cümleciklerinin

kurulmasında kullanılabilir. Bu kullanımlarda, zarf cümlecığının içeriği, temel cümledeki eylemin **zıddı** olarak algılanır ve bu sayede cümleye karşıtlık anlamı kazandırılır.

Örnek:

[T.T.]: *Dışarıda güneş parlarken içeride karanlık bir hava hakimdi*

[A.T.]: *Çöldə günəş parıldayarkən içeridə qaranlıq bir hava hökm sürürdü.*

Bu ekin olumsuzluğu da karşıtlık anlamı zarf cümlecığı oluştura biliyor.

Örnek:

[T.T.]: *Kendi yazılarımı yayınlatacak yer **bulamazken**, bu gelenler içinde romanlarını, piyeslerini, şiir ya da hikayelerini okuyanlar, okumam için bırakanlar, bunları bir yerde yayınlamamı isteyenler vardır* (Nesin, 2006, s. 65).

5. Şart Bildiren Zarf Cümlecikleri

Şart bildiren zarf cümlecikleri, temel cümledeki eylemin gerçekleşmesinin bir koşula bağlı olduğunu ifade eder. Bu tür yapılar, olaylar arasında şart-sonuç ilişkisi kurar. Yani, yan cümlede belirtilen durum gerçekleşmediği sürece, ana cümledeki eylem de gerçekleşmez.

Bu işlev çoğunlukla **-madıkça**, **-mAzsa**, **-sA**, **-mAdAn**, olmadan gibi zarf-fiil ekleri ile karşımıza çıkar. Ayrıca, **-IncA** zarf-fiil ekinin olumsuzluğu da şart anlamı ifade edebilmektedir. Bu durumda zaman ardışıklığı da söz konusu olur.

Örnek:

[T.T.]: *Önümdeki Binbaşı'nın atı **yürümeyince** benim seyis atı kıpırdamıyor.*

[A.T.]: *Qarşımızdaki Minbaşının atı **getməyənə qədər** mənim atım tərpənməyəcək*

Buradaki **-meyince** yapısı, şart anlamı taşımanın yanı sıra, olaylar arasında zamansal bir ardışıklık ilişkisi de kurmaktadır.

[T.T.]: *Derslerini **çalışmadıkça** başarılı olmazsın.*

[A.T.]: *Dərslərini **eləmədikcə** uğur qazana bilməzsən.*

-*madıkça* eki, koşul bildiren yapılar arasında tipik bir örnektir. Koşul gerçekleşmediği sürece, sonuç cümlesinde bildirilen eylemin gerçekleşmesi mümkün değildir.

[T.T.]: *Onun rızası **olmadan** gidemem.*

[A.T.]: *Onun razılığı **olmadan** gedə bilmərəm.*

-*madan / olmadan* yapıları, eylemin gerçekleşmesini belirli bir koşulun varlığına bağlayan yapılardır. Bu tür yapılarda, ana cümledeki eylemin gerçekleşebilmesi, yan cümlede ifade edilen koşulun sağlanmasına bağlıdır.

Azerbaycan Türkçesinde **-DİKTA** zarf-fiil eki şart anlamı bildiren zarf cümlecikleri de oluşturur.

[A.T.]: *Sən evə gec qayıtdıqda, mən narahat oluram.*

[T.T.]: *Sen eve geç gelirsən, ben endişelenirim.*

6. Olumsuzluk Bildiren Zarf Cümlecikleri

Olumsuzluk bildiren zarf cümlecikleri, eylemin gerçekleşmediğini ifade eden ve cümleye olumsuz anlam kazandıran yan cümle yapılarıdır. Bu tür cümleciklerde fiiller genellikle olumsuz biçimde kullanılır. Yan cümledeki olumsuzluk, temel cümledeki olayın bağlamını etkileyerek eylemin gerçekleşmediğini ya da beklenenin dışında bir şekilde gerçekleştiğini ortaya koyar.

Ancak, her zarf-fiil yapısının olumsuz biçimi yalnızca olumsuzluk anlamı taşımaz. Birçok durumda bu yapılar, olumsuzlukla birlikte ya da ondan bağımsız olarak koşul, neden, zaman ya da amaç gibi işlevleri de yerine getirir.

Örnek:

[T.T.]: “*Acele **etmeden** gömleği katladım*” (Efendiyev, 2017, s. 21)

[A.T.]: “*Mən **tələsmədən** köynəyi səliqə ilə qatladım*” (Efendiyev, 2005, s. 157)

Bu örnekte *-meden* yapısı yalnızca olumsuzluk değil, aynı zamanda eylemin tarzını (şekilsel yönünü) da ifade etmektedir.

Bazen iki farklı anlamı belirten zarf cümlecikleri, bir birleşik cümle içerisinde kullanılabilir. Bu tür cümlelerde, sadece zarf-fiil eki değil, aynı zamanda kopya bağlaçlar veya alt sıralayıcılar da kullanılabilir. Ancak bu çalışmada yalnızca **zarf-fiil ekiyle oluşturulan zarf cümlecikleri** ele alındığından, aşağıdaki örneklerde yalnızca bu eklerle kurulan yapılar gösterilmiştir.

Örnek:

[T.T.]: “*Yazıyı yazarken zora geldikçe rakı içerek kafamı bulurum*” (Nesin, 2006, s. 62)

Bu cümlede *-ArAk*, *-ken* ve *-DIKça* zarf-fiil ekleri aracılığıyla kurulan yapılar aynı anda zaman, şekil ve koşul ilişkilerini birlikte yansıtmaktadır. Yani, eylemin ne zaman (yazarken), ne şekilde (rakı içerek) ve hangi durumlarda (zora geldikçe) gerçekleştiği aktarılmaktadır.

Bu tür birleşik yapılar, metne hem akışkanlık, hem de anlamsal derinlik katar. Aynı zamanda yazarın düşünce akışını yansıtmaya açısından da önem taşır. Bu yönüyle zarf cümlecikleri yalnızca dilbilgisel değil, bağlam inşası ve anlatım stratejileri açısından da incelenmesi gereken yapılardır.

6.4. Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde Zarf Cümleciklerinin Karşılaştırılması

Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi zarf cümlecikleri, anlamsal ve yapısal olarak önemli benzerlikler taşısa da, kullanılan ekler ve bunların ifade ettiği anlam yönüyle bazı ayrışıklıklar da göstermektedir. Her iki dilde de zarf cümlecikleri, cümlede olayın zamanını, şeklini, nedenini, sonucunu veya koşulunu belirtmek amacıyla kullanılmakta ve cümlenin anlam katmanlılığını arttırmaktadır. Ancak, sesbilimsel ve morfolojik farklılıklardan kaynaklanan dilsel tercihler, zarf-fiil eklerinin kullanım sıklığı ve işlevinde değişikliklere neden olabilmektedir.

Bu bölümde, Azerbaycanlı yazar İlyas Efendiyev ve Türk yazar Aziz Nesin'in metinlerinden alınan örnekler aracılığıyla her iki Türkçede zarf-fiil ekleriyle oluşturulan zarf cümleciklerinin anlamsal ve yapısal farklılıkları karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır:

1. **Kemiyete (nicelik) göre farklılık:** Türkiye Türkçesinde zarf-fiil ekleri bazen olayın kemiyete göre vurgulama ihtiyacı doğurur. Aynı anlam Azerbaycan Türkçesinde daha yalın ifadelerle aktarılır.

Örnek:

[T.T.]: “**Çıkarlarken** Tekin bir daha Fişgittin Beyin elini, sarılıp öptü” (Nesin, 2005, s. 110)

[A.T.]: “*Onlar qapıdan **çixanda** Təkin Fişgetdin bəyin əlini bir də öpdü*” (Nesin, 2006, s. 16)

[T.T.]: “*Beni gömer**lerken** Nesin Vakfi'nin hiçbir çocuğu oralarda bulunmamalı, onlar uzaklaştırılmalı*” (Nesin, 2006, s. 85)

[A.T.]: “*Məni dəfn edə**ndə** Nesin Vəqfinin uşaqları olmayıb. Onları tapmaq olmaz, çıxarmaq lazımdır*”

2. **Kimi eklerde şahsa göre esneklik:** Türkiye Türkçesinde Azerbaycan Türkçesinden farklı olarak bazı zarf-fiil ekleri şahsa göre değişiklik göstermeye yöneliktir:

Örnek:

[T.T.]: “*İş zamanı ikimiz yalnız **kaldığımızda** o bir bahaneyle benden uzaklaşıyordu*” (Efendiyev, 2017, s. 88)

[A.T.]: “*İş zamanı ikimiz də tək **qalanda** o bir bəhanə ilə məndən uzaqlaşdı*” (Efendiyev, 2005, s. 211)

[T.T.]: “*Biz ilçe merkezinden **çıktığımızda** yağmur hâlâ çiseliyordu*” (Efendiyev, 2017, s. 119)

[A.T.]: “*Biz rayon mərkəzinə **çixanda** hələ də yağış çisginləyirdi*” (Efendiyev, 2005, s. 238)

3. **Zaman bildiren yapı farklılıkları:** Her iki Türkçede zaman anlamı belirten zarf cümleciklerinin oluşmasında kullanılan ek ve biçimlerde bazı farklılıklar bulunmaktadır. Türkiye Türkçesinde *-Ir...mAz*, *-AndA*, *-IncA* gibi eklerle zaman anlamı veren zarf cümlecikleri, Azerbaycan Türkçesinde farklı vasıtalarla da kurulabilmektedir.

Örnek:

[T.T.]: “*Genç mühendis **gelir gelmez** burada hayat enerjisi oluşuverdi*” (Efendiyev, 2017, s. 65)

[A.T.]: “*Gənc mühəndis **gələn kimi** sanki burada həyat görünməz bir qüvvə ilə qaynamağa başladı*” (Efendiyev, 2005, s. 194)

[T.T.]: “*Beni **gördüğünde** yüzündeki kızgınlık hemen mülayim bir ifade aldı...*” (Efendiyev, 2017, s. 104)

[A.T.]: “*Məni **görən kimi** üzündəki açıq dərhal mülayim bir ifadə ilə əvəz olundu...*” (Efendiyev, 2005, s. 224)

4. **Olumsuzluk yapı farkı:** Türkiye Türkçesinde olumsuzluk belirten zarf cümlecikleri *-mAksIzIn* yapısı ile de oluşur. Azerbaycan Türkçesinde böyle yapı yoktur. Bunun yerini Azerbaycan Türkçesinde genellikle *-madan* eki kullanılmaktadır.

Örnek:

[T.T.]: “*Başka hiçbir yabancı kuvvete lüzum **gösterilmeksizin** kendi kuvvetlerimiz tarafından vazedilmiştir*” (Nesin, 2006, s. 142)

[A.T.]: “*Başqa heç bir xarici qüvvə tələb **olunmadan**, öz qüvvələrimizlə yaradılmışdır*”

5. **-mAmlş / -mAdAn farkı:** Azerbaycan Türkçesindeki *-mAmlş* yapısı, Türkiye Türkçesinde *-madan* zarf-fiil eki ile karşılanır.

Örnek:

[A.T.]: “Biz **gəlməmiş** Soltangil digər fəhlələrlə birlikdə balaca çayı öz axarından başqa səmtə döndərmişdilər” (Efendiyev, 2005, s. 164)

[T.T.]: “Biz **gelmeden** Sultan ve arkadaşları digər işçilərlə birlikdə ufak derenin yatağını başqa yöne çevirmişlər” (Efendiyev, 2017, s. 30)

[A.T.]: “Adam var. Ancaq mən cərrahiyyə əməliyyatının nəticəsini **bilməmiş** getmək istəmirəm” (Efendiyev, 2005, s. 235)

[T.T.]: “İnsan var, amma ben əməliyyatın nəticəsini **öğrenmeden** dönmək istemiyorum” (Efendiyev, 2017, s. 115)

6. **-AndA / -Inca farkı:** Azərbaycan Türkçesinde zaman ilişkisi kuran *-anda* zarf-fiil eki, Türkiye Türkçesinde *-Inca*, *-DIğIndA*, *-ken* gibi eklerle ifade edilir.

Örnek:

[T.T.]: “Kızılıklı Köprüye **vardığımızda** güneş batmak üzereydi” (Efendiyev, 2017, s. 55)

[A.T.]: “Biz sarıçiçəklə örtülü yamaca **çatanda** günəş çıxdı” (Efendiyev, 2005, s. 179)

[T.T.]: “Ben böyle **söyleyince** Tatlı Haydar bana bi kahve söyledi, bi de cigara verdi” (Nesin, 2005, s. 148)

[A.T.]: “Mən bu sözləri **deyəndə**, Heydər əmr etdi ki, qəhvə gətirsinlər, məki siqaretə də qonaq elədi” (Nesin, 2006, s. 18)

[T.T.]: “Şəhre **dönünce** doğru düzgün okursun” (Efendiyev, 2017, s. 97)

[A.T.]: “Şəhərə **qayıdanda** əməlli-başlı oxuyarsan” (Efendiyev, 2005, s. 211)

[T.T.]: “*Dün tenis **oynardən** buldozer operatörünün bakişlarını birkaç defa üzerimde hissettim*” (Efendiyev, 2017, s. 32)

[A.T.]: “*Dünən biz tennis **oynayanda** iki-üç dəfə buldozerçinin nəzərlərini, ani olaraq, öz üzümdə hiss eləmişdim*” (Efendiyev, 2005, s. 166)

[T.T.]: “*Biz bu Kızılcıklı Köprüyü **bitirince** yuxarıdakı Kızılkaya ormanlarının sonu gelecek*” (Efendiyev, 2017, s. 37)

[A.T.]: “*Biz bu Zoğallı körpünü **qurtaranda** yuxarı Qızılqaya meşələrinin qiyamət vaxtı olacaq*” (Efendiyev, 2005, s. 170)

7. **-IncA ile şart ve şekil bildirimi:** Türkiye Türkçesinde *-(y)IncA* zarf-fiil eki yalnızca zaman ilişkisi kurmakla sınırlı değildir; belirli bağlamlarda şart ve tarz (şekil) anlamlarını da üstlenebilmektedir. Azerbaycan Türkçesinde ise aynı tür anlamlar farklı yapılarla karşılanmaktadır. Bu durum, her iki dilin anlam genişliği oluşturma stratejilerinde farklı yönelimler benimsediğini göstermektedir.

[T.T.]: *Ben yaralıyı incitmek için aracı **olabildiğince** / [olabildiği kadar] dikkatli kullanıyordum* (Efendiyev, 2017, s. 113)

[A.T.]: *Mən yaralını incitməmək üçün **mümkün olduğu qədər** ehtiyatla sürürdüm* (Efendiyev, 2005, s. 233)

[T.T.]: *Ben, dağların diğer tarafındaki çiftliklere giden yolu **olabildiğince** / [olabildiği kadar] erken bitirmeye can atıyor ve bunun için elimden geleni yapıyordum.* (Efendiyev, 2017, s. 67)

[A.T.]: *Mən dağların o biri tərəfindəki fermalara gedən yolu **bacardıqca** [bacardığım qədər] tez qurtarmağa can atır və bunun üçün əlimdən nə gəlirdisə eləyirdim* (Efendiyev, 2005, s. 195)

[T.T.]: *Sonra o, Köprü Kuranlarla tenis oynamaya gideceğini söylediğinde, **olabildiğince** / **[olabildiği kadar]** sakın bir şekilde memnuniyetsizliğimi söyledim* (Efendiyev, 2017, s. 69)

[A.T.]: *Sonra o, körpüsəlanlarla tennis oynamağa gedəcəyini söylədikdə, **mümkün olduğu qədər** sakit tərzdə narazılığımı bildirdim* (Efendiyev, 2005, s. 196)

8. **-DIĞİmdAn / -DIĞİ için farkı:** Türkiye Türkçesinde *-DIĞİmdAn* zarf-fiil eki ile ifade edilen anlam, Azerbaycan Türkçesinde *-DIĞİ üçün* yapısı ile verilir.

[T.T.]: *“Hiç eşək alıp **satmadığımdan** / **[satmadığı için]** bilemeyeceğim”* (Nesin, 2005, s. 97)

[A.T.]: *“Heç eşşək **satmadığı üçün** / **[satmadığından]** bu qiymətin artıq-əksik olduğunu deyə bilmərəm”* (Nesin, 2006, s. 47)

Bu farklılıklar, iki dilin zarf cümleciklerinin hem morfolojik hem de anlamsal açıdan nasıl çeşitlilik gösterdiğini ortaya koymaktadır.

7. SONUÇ

Bu çalışma, Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde zarf-fiil ekleriyle oluşturulan zarf cümleciklerinin dilbilgisel ve anlamsal yönlerini karşılaştırmalı olarak incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırma kapsamında her iki Türkçede cümle yapıları, bu yapılarda zarf-fiil eklerinin üstlendiği işlevler ve zarf cümleciklerinin oluşum biçimleri çok yönlü olarak ele alınmıştır. Çalışma, özellikle zarf-fiil eklerinin her iki dildeki biçimsel ve işlevsel özelliklerini analiz ederek, benzerlik ve farklılıkları sistematik biçimde ortaya koymuştur.

Zarf cümlecikleri, her iki Türkçede de temel cümleyle gramatikal ve anlamsal bağı olan, zarf işlevi üstlenen yan cümlelerdir. Bu cümlecikler zaman, neden, koşul, şekil, karşıtlık gibi çeşitli anlam ilişkileri kurarak cümleye bağlanır. Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde zarf cümlecikleri temelde aynı işlevi yerine getiriyor görünse de, bu yapıları kuran zarf-fiil eklerinin biçimsel yapılarında ve kullanımlarında önemli farklılıklar mevcuttur. Bu farklar, hem ses bilgisel hem de morfolojik özelliklerden kaynaklanmaktadır.

Araştırma bulgularına göre, zarf-fiil eklerinin **şahıs ve nicelik (kemiye) bakımından değişkenlik göstermesi**, iki dil arasında belirgin bir ayrışma noktasıdır. Örneğin, Türkiye Türkçesinde aynı zarf-fiil ekinin hem zaman hem de şekil ya da şart anlamında kullanılabilirdiği bağlamlara rastlanırken, Azerbaycan Türkçesinde bu anlamlar genellikle farklı ifadelerle verilmektedir. Bu durum, her iki dilin zarf cümlecikleri aracılığıyla anlam kurma stratejilerinde benimsedikleri yapısal çeşitliliği göstermektedir.

Ayrıca, bazı zarf-fiil eklerinin iki dilde farklı yazım biçimlerine ve tercih sıklıklarına sahip olduğu belirlenmiştir. Örneğin, Türkiye Türkçesinde yaygın olarak kullanılan **-ken**, **-DIĞInda**, **-IncA**, **-mAdIkçA** gibi eklerin Azerbaycan Türkçesindeki karşılıkları **-AndA**, **-diQcA** ve s. gibi yapılardır. Bununla birlikte, Türkiye Türkçesinde var olan **-mAksızIn** yapısının Azerbaycan Türkçesinde karşılığı bulunmamakta, onun yerini genellikle **-mAdAn** eki almaktadır. Benzer şekilde, Azerbaycan Türkçesindeki **-mAmlş** zarf-fiil yapısına karşılık, Türkiye Türkçesinde çoğunlukla **-mAdAn** kullanımını tercih edilmektedir.

Zarf cümleciklerinin semantik işlevleri açısından yapılan sınıflandırma neticesinde, hem Türkiye Türkçesinde hem de Azerbaycan Türkçesinde zarf cümleciklerinin çok yönlü ve katmanlı anlam ilişkileri kurabildiği gözlemlenmiştir. Zaman, neden, amaç, şart ve şekil gibi temel kategorilerin yanı sıra, karşıtlık, orantı ve olumsuzluk gibi daha karmaşık ilişkilerin de zarf-fiil ekleri aracılığıyla ifade edildiği belirlenmiştir.

Çalışma boyunca Aziz Nesin ve İlyas Efendiyev'in kaleme aldığı eserlerden seçilen örnekler, dilin doğal kullanımına dayalı olması bakımından zarf cümleciklerinin bağlam içindeki gerçek işlevlerini ortaya koyma açısından değerli veriler sunmuştur.

Sonuç olarak, bu çalışma, Oğuz grubu içindeki iki yakın Türk dili olan Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi arasında, zarf-fiil ekleri ile kurulan zarf cümleciklerinin morfolojik, **semantik ve sözdizimsel** düzeyde nasıl benzeştiğini ve hangi yönlerden ayrıştığını ortaya koymuştur.

Gelecekte bu alanda yapılacak araştırmaların, diğer Türk lehçelerinde de zarf cümleciklerinin karşılaştırılmasını içermesi, konunun daha derinlemesine incelenmesine olanak tanıyacaktır. Ayrıca, zarf cümleciklerinin işlev ve kullanımlarına dair uygulamalı analizlerin yapılması, Türkçe öğrencileri için faydalı pratik rehberlerin hazırlanmasına katkı sağlayabilir.

Sonuç olarak, bu çalışma, Türk dili ailesindeki dilbilgisel yapılar arasındaki farklılıkların ve benzerliklerin daha kapsamlı bir şekilde incelenmesine katkı sağlayacak önemli bir kaynak olma niteliği taşımaktadır.

Kaynakça

- Abdullayev, E., Seyidov, Y., & Hesenov, A. (2007). *Muasır Azərbaycan dili: IV. Hisse, Sintaksis*. Şark-Garp.
- Abdullayeva, G. (2013). *Muasır Azərbaycan dili: II. Hisse, Morfoloji, Sintaksis*. Elm ve Tehsil.
- Aliyev, V. (1989). *Azərbaycan dilində fiili bağlama*. Azərbaycan Pedagoji Üniversitesi Neşriyatı.
- Aydemir, İ. A. (2010). *Türkçede zaman ve görünüş sistemi*. Grafiker Yayınları.
- Aydemir, İ. A. (2012). Türkiye Türkçesinde zarf-fiil cümlelerinde sözcük sıralaması üzerine (D. Ö. Demir, Çev.). *Gazi Türkiyat*, 11, 227–233.
- Aydemir, İ. A. (2013). Türkçede zarf-fiillerin görünüş değerleri. *Erdem*, 64, 15–30.
- Aydemir, İ. A. (2014). Türkçede zarf-fiillerin bağlayıcılık işlevleri hakkında. In B. K. N. Demir (Ed.), *Turcology and linguistics: Éva Ágnes Csató Festschrift* (pp. 31–41). Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Aydemir, İ. A. (2020). *Çağdaş Türk dillerinde altasıralama stratejileri*. Grafiker Yayınları.
- Baskakov, N. (1953). *Karakalpakskiy yazık: Fonetika i morfolojiya II*. İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR.
- Caferoğlu, A. (1958). Azeri Türkçesinde -uben, -üben eki. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Efendiyev, İ. (2005). *Seçilmiş eserleri*. Avrasiya Press.
- Efendiyev, İ. (2017). *Köprü kuranlar*. Zengin Yayıncılık.
- Ergin, M. (2009). *Türk dil bilgisi*. Bayrak Yayınları.
- Gencal, T. N. (1971). *Dil bilgisi*. İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Basımevi.
- Hacı, D. (2019). Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesinin birleşik zarf-fiil. *Uluslararası Batı Karadeniz Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi*, 161–176.
- Hacıyev, T., & C., N. (2009). *Azərbaycan dili*. Aspoligraf Neşriyatı.

- Halilov, B. (2018). *Azerbaycan dilinde fil*. Adiloğlu Yayınları.
- Hüseyinzade, M. (2007). *Muasır Azerbaycan dili*. Şark-Garp.
- Hüseyinzade, M. (1954). *Muasır Azerbaycan dili: Leksikoloji, fonoloji, morfoloji*. ADU Neşriyatı.
- İbrahim, D. (2022). *Türkçe sözdizimi*. Türk Eğitim Yayınları.
- Johanson, L. (1975). Some remarks on Turkic “hypotaxis”. *Ural-Altäische Jahrbücher*, 47, 104–118.
- Johanson, L. (1988). On the renewal and reinterpretation of “instrumental” gerunds in Turkic. *Oriens*, 31, 136–153.
- Johanson, L. (1990). Zur Postterminalität türkischer syndetischer Gerundien. *Ural-Altäische Jahrbücher*, 137–151.
- Johanson, L. (1991). Zur Typologie türkischer Gerundialsegment. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 98–110.
- Johanson, L. (1992). Strukturelle Faktoren in türkischen Sprachkontakten. Steiner.
- Johanson, L. (1995). On Turkic converb clauses. In M. Haspelmath & E. König (Eds.), *Converbs in cross-linguistic perspective: Structure and meaning of adverbial verb forms* (pp. 313–347). Mouton de Gruyter.
- Johanson, L. (1996a). Funktionen syndetischer Gerundien im Türkischen. In *Uluslararası Türk Dili Kongresi Bildirileri* (pp. 95–101). TDK Yayınları.
- Johanson, L. (1996b). Kopierte Satzjunktoren im Türkischen. *Sprachtypologie und Universalienforschung*, 49(1), 39–49.
- Johanson, L. (1998). The structure of Turkic. In L. Johanson & É. Csató (Eds.), *The Turkic languages* (pp. 30–66). Routledge.
- Johanson, L. (2021). *Turkic*. Cambridge University Press.
- Karaağaç, G. (2013). *Türkçenin dil bilgisi*. Akçay Yayınları.
- Karahan, L. (1994). Türkçede birleşik cümle problemi. *Türk Dili*, 505, 19–23.

- Karahan, L. (2010). *Türkçede söz dizimi*. Akçay Yayınları.
- Kazım Bey, M. (1846). *Türk Tatar dilinin ümumi gramatikası* (T. v. Abbasov, Çev.). Zerdabi LTD, MMC.
- Kazımov, G. (2007). *Muasır Azerbaycan dili: Morfoloji*. Elm ve Tahsil.
- Kazımov, G. (2010). *Muasır Azerbaycan dili: Sintaksis*. Tahsil Neşriyatı.
- Kononov, A. (1941). *Grammatika turetskogo yazıka*. İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR.
- Korkmaz, Z. (2000). Batı dilleri ve Türk dili grameri üzerindeki etkileri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 45, 48–54.
- Korkmaz, Z. (2005). Türkiye Türkçesindeki –madan/ -meden <-meğin zarf-fiil (gerundium) ekinin yapısı üzerine. In *Türk dili üzerine araştırmalar* (Vol. 1, pp. 151–159). TDK Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi grameri: Şekil bilgisi*. TDK Yayınları.
- Lewis, G. (2000). *Turkish grammar*. Oxford University Press.
- Mevlüt, G. (2007). Türk dillerinin tipik özellikleri. *Journal of Turkish Studies*, 307–327.
- Mirzede, H. (1962). *Azerbaycan dilinin tarihi morfologiyası*. Azerbaycan Devlet Tedris Pedogoji Edebiyatı Neşriyatı.
- Nesin, A. (2005). *Gıdı gıdı*. Nesin Yayınevi.
- Nesin, A. (2005). *İt kuyruğu*. Nesin Yayıncılık.
- Nesin, A. (2005). *Rıfat Bey neden kaşınıyor*. Nesin Yayınevi.
- Nesin, A. (2006). *Seçilmiş eserleri*. Şark-Garp.
- Nesin, A. (2006). *Sizin memlekette eşek yok mu?* Doğan Kitap.
- Nesin, A. (2013). *Damda deli var*. Nesin Yayınevi.
- Osho. (2018). *Cəsarət*. Ganun Neşriyatı.

- Özkan, M., & Sevinçli, V. (2009). *Türkiye Türkçesi söz dizimi: Kelime çözümlemeli*. Akademik Kitaplar.
- Rüstemov, R. E., & B. Z. İ. (Eds.). (1960). *Azerbaycan dilinin grameri I: Morfoloji*. Azerbaycan SSR İlimler Akademisi Neşriyatı.
- Şenlik, A. Ş. (2013). Osmanlı Türkçesindeki cümle bağlaçlarının tasnifine dair bazı öneriler. *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 45, 251–268.
- Şenlik, A. Ş. (2016). Türkiye Türkçesinde cümle bağlacı olarak kullanılan “ve” ve “da” hakkında bazı mülahazalar. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 54, 111–127.
- Şenlik, A. Ş. (2022). Hissediş/idrâk fiillerinin cümle bağlamadaki sentaktik ve semantik vazifeleri üzerine. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 25, 17–40.
- Şenlik, A. Ş. (2022). *Zur Satzverknüpfung im Altosmanischen*. RumeliYA Yayıncılık.
- Şireliyev, M. (1967). *Azerbaycan dialektologiyasının esasları*. Maarif Neşriyatı.
- Şireliyev, M., C., E., & R., R. (Eds.). (1951). *Azerbaycan dilinin grameri I*. Azerbaycan SSSR İlimler Akademisi Neşriyatı.
- Tahsin, B. (1974). *Türkçenin grameri*. Baha Matbaası.
- Timurtaş, F. K. (1994). *Eski Türkiye Türkçesi XV. yüzyıl*. Enderun Kitabevi.
- Vahid, A. (2005). *Seçilmiş eserleri*. Lider Neşriyatı.
- Yüce, N. (1999). *Gerundien im Türkischen*. Simurg Yayınları.